

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

idee

Nº 203

december 2018

**Europe as
a people's
project?**

**The state
of Europe**
How to move
and shake
the EU towards
becoming a
real democracy

**Lessen uit
het verleden**
Van Mierlo
vertelt...

De Europese Unie op een twee- sprong

**Wat is
sociaal-
liberalisme?**

longread
— Coen
Brunner

Mr. Hans
van Mierlo
Stichting

Marchantlezing 2019

Yascha Mounk

Koop nu
uw ticket!

How to save democracy

donderdag 7 februari
Tivoli Vredenburg
— Utrecht
aanvang 19.00 uur

Tickets en meer informatie
marchantlezing.nl

De Europese Unie op een tweesprong

Al sinds haar ontstaan worstelt de Europese Unie met haar identiteit en doelstellingen. Discussies hierover worden met name in de aanloop naar Europese verkiezingen gevoerd. Dat is ook nu weer het geval. Volgend jaar zijn er verkiezingen, en politieke partijen schrijven momenteel hun programma's. De verschillen in opvattingen over de toekomst van de Europese Unie zullen daarin groot zijn, met name over cruciale onderwerpen waar de Europese Unie momenteel mee geconfronteerd wordt.

Sinds het begin van de financiële crisis in 2008 staat de Europese Unie voortdurend onder spanning. Van de financieel-economische stabiliteit van lidstaten tot de bedreiging van de rechtsstaat in Polen en Hongarije en van Brexit tot de Russische agressie tegen Europese buurlanden. Dit heeft laten zien dat er in de Unie een aantal keuzes gemaakt moet worden over wat voor Unie het wil zijn. Deze keuzes raken ook aan de grondslagen van de sociaal-liberale opvattingen over Europa. Moeten sociaal-liberalen trouw blijven aan hun

droom van een federaal Europa, of is dat in de huidige samenstelling en tijd geen haalbare kaart meer? Moet de federale droom plaatsmaken voor een pragmatische voortzetting, een Europese Unie die gebaseerd is op samenwerking tussen landen als het hen uitkomt?

Om over deze vragen van gedachten te wisselen hebben we een aantal toonaangevende stemmen in het Europese debat gevraagd om een bijdrage te leveren aan deze *idee*. Ik wijs u graag op de artikelen van met name Luuk van Middelaar, Ulrike Guérot, Jan Zielonka en Alberto Alemanno. Op de voor hun typerende wijze beschrijven zij de tweesprong waar de Europese Unie voor gesteld is. Wij zijn verheugd met hun bijdragen en hopen dat deze het sociaal-liberale gesprek over de Europese Unie zullen verrijken en verdiepen.

Graag vraag ik expliciet uw aandacht voor de schitterende longread van Coen Brummer (directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting) dat hij op verzoek schreef voor *idee*. Hij reflecteert daarin op de historische ontwikkeling van het sociaal-liberalisme in Nederland. Het essay staat niet op zichzelf. In 2019 zullen wij auteurs uitnodigen om hierop in *idee* te reflecteren. Daarnaast zal de longread een aanzet vormen om het gesprek over sociaal-liberalisme ook lokaal te voeren.

Een aantal '*idee* diners' en '*idee* debatten', waarin we met met auteurs van artikelen uit *idee* in gesprek gaan, staat al gepland. Over sociaal-liberalisme, maar ook over Europa. Mocht er bij uw lokale afdeling (of in een ander verband) behoefte zijn aan een dergelijke reflectie avond, dan nodig ik u van harte uit contact met mij op te nemen.

Joost Röselaers hoofdredacteur *idee*
joostroselaers@d66.nl

thema

De Europese Unie op een tweesprong

06

Luuk van Middelaar
'De Europese Unie moet meer ruimte bieden aan oppositie, aan tegenstemmen en tegengeluid, aan kritiek'

door Tonko van Leeuwen

13

The state of Europe
and how to move and shake the EU towards becoming a real democracy

door Ulrieke Guérot

28

Waarheen met de Europese Unie?
We moeten Europeaniseren

door Annemie Eyts

37

(Br)exit, voice en loyalty in de EU
Wat kan Albert Hirschman ons leren?

door Veerle Brink

42

Lessen uit het verleden:
Van Mierlo vertelt

door Allard Altena

55

longread
Coen Brummer
22 pagina's
bijlage

Mr. Hans van Mierlo
Stichting

@VMStichting
#deidee
vanmierlostichting.nl

Inhoudsopgave

06 Interview met Luuk van Middelaar
door Tonko van Leeuwen

13 How to move and shake the EU towards becoming a real democracy
door Ulrieke Guérot

18 Nieuwe instituties
door Jan Zielonka

22 feiten & cijfers EU

24 Europe as a People's Project?
door Alberto Alemanno

28 Waarheen met de Europese Unie?
door Annemie Eyts

33 Europa als waardengemeenschap: wensdroom of werkelijkheid?
door Han Entzinger

37 (Br)exit, voice en loyalty in de EU: wat kan Albert Hirschman ons leren?
door Veerle Brink

42 Lessen uit het verleden: Van Mierlo vertelt
door Allard Altena

46 The Transition of an Energy Relationship
door Hakima el Haite

50 'We are trying to change the system from within'
door Diana Moukalled

55 Wat is sociaal-liberalisme?
Longread Coen Brummer

77 De waakzaamheid van massa's
Postbus 66 Jasper Zuure

82 Europa op een tweesprong?
Bericht uit de Eerste Kamer Joris Backer

86 Liberalen moeten moraliseren
Sociaal-liberaal debat Frank Hindriks & Paul Teule

88 Gebreken in de participatiesamenleving
Postbus 66 Evelien Hoekstra & Pieter de Stefano

93 Citizens without nations
Boekrecensie Daniël Boomsma

96 Lousewies van der Laan
Sociaal-liberaal buiten de politiek Piet van Mourik

104 De schraalheid van boze woorden
Column Udo Kock

FOTO SAKÉ ELZINGA

interview
Luuk van Middelaar

‘De Europese Unie moet meer ruimte bieden aan oppositie, aan tegenstemmen en tegengeluid, aan kritiek’

Luuk van Middelaar, hoogleraar te Leiden en columnist bij NRC, is toonaangevend opiniemaker en wetenschapper en mengt zich actief in het debat over de Europese Unie. In 2017 verscheen zijn nieuwste boek *De nieuwe politiek van Europa* (Historische Uitgeverij). Tonko van Leeuwen (medewerker van de mr. Hans van Mierlo Stichting) sprak hem over actuele vraagstukken in de Europese Unie en over het belang van de komende Europese verkiezingen.

Door Tonko van Leeuwen

“We streven naar een politiekere Europese Unie,” is een veelgehoord mantra de laatste tijd. De titel van uw boek is ‘De nieuwe politiek van Europa’. Hoe ziet een politiekere Europa er volgens u uit? “Een politiekere Europa betekent verschillende dingen. Ten eerste: een Europa dat in staat is handelingsvermogen te ontwikkelen, besluiten te nemen op controversiële, politieke thema’s. Ten tweede betekent een politiekere Europa ruimte voor ideeënstrijd, democratisch debat, legitieme oppositie. Vervolgens kijk je naar de institutionele vormen die Europa kent en wat dan de meest veelbelovende dragers zijn van die vormen van politiek.

De eerste stap is dus ook niet ‘Europa moet politiek worden’. Dan denk je dat Europa een project is dat nog iets moet worden, wat nog vorm moet krijgen. Alsof Europa niet al door en door politiek is, en alsof mensen dat ook niet doorhebben. Ik probeer die omslag te duiden. Van het Europa van de markt, van de regelpolitiek, naar hoe er de afgelopen tien jaar vraagstukken naar voren zijn gekomen van een radicaal andere aard. Denk aan de bankencrisis, de eurocrisis, de houding van de Europese Unie tegen Rusland inzake Oekraïne, migranten, etc. Politieke thema’s waar verdeeldheid over is tussen én binnen Europese samenlevingen. Kwesties zoals deze zijn niet te beslechten met de vertrouwde instrumenten uit de Brusselse gereedschapskist: de depolitisering, het ontmijnen van de politiek door het proberen te vangen in technocratische vraagstukken, in problemen die je kunt oplossen.”

De vraagstukken zijn politiek geworden? “Het zijn vraagstukken geworden die handelingsvermogen eisen. Dat vraagt dus ook om andere politieke kwaliteiten, naast de oude Brusselse kwaliteiten van onpartijdigheid en regelen. Het vraagt om politiek te kunnen overtuigen, en mensen mee te nemen in een verhaal. Op dat punt van politieke overtuigingskracht komt de Europese Raad in het spel. Presidenten en premiers zijn nu eenmaal de mensen, *like it or not*, die het meeste gezag hebben thuis om hun kiezers en parlementaire meerderheid te overtuigen van de noodzakelijke te treffen maatregelen. ‘Er moet 750 miljard naar

De eerste stap is dus niet ‘Europa moet politiek worden’

**De politieke
strijd is er
dus al, maar
die moet
gekoesterd,
geanalyseerd
en gebruikt
worden**

Griekenland in 48 uur.' Of: 'er moeten sancties tegen Rusland ingesteld worden.'

Dat zijn kwesties die niet kunnen worden afgetikt tussen de Commissie en Parlement en de Raad van Ministers. Dat kan voor visquota of Btw-richtlijnen, maar niet voor dit soort kwesties. Het zijn vraagstukken met botsende waarden. Het zijn vraagstukken waar het publiek ook wat van vindt, waar men over mee wil praten. Het is geen technisch geneuzel. 'Als het speelgoed maar veilig is, hoef ik niet per se te weten hoe dat is geregeld.' Dat werkt dus niet met vragen als 'wat is de toekomst van Schengen, wat gaan we met vluchtelingen doen, wat gebeurt er met onze begroting en het failliet van Griekenland?' Daar willen mensen over mee praten. Maar niet alleen dat, ze willen er vooral over van mening kunnen verschillen! De Europese ruimte moet meer ruimte bieden aan oppositie, aan tegenstemmen en tegengeluid, aan kritiek. Tegenstemmen die niet meteen buiten de orde verklaard moeten worden onder het mom van 'u heeft het niet begrepen', of 'u bent geen echte Europeaan'. Dat is een nogal sterke neiging, die ik in Brussel heb gevoeld, die wellicht ook wat in D66 zit. Maar die neiging is juist ondemocratisch en versterkt de allergie die mensen hebben, een allergie voor het gevoel dat Europa alleen maar iets is dat verplicht is, dat vanuit Brussel met een mengsel van technocratie en moreel superioriteitsgevoel over ons wordt uitgestort, zonder dat daar politiek debat over is.

Dan is dus de vraag: wat is de beste politieke arena voor dit debat? Dat is nog niet eenvoudig. Het Europees Parlement speelt daar zonder meer een wezenlijke rol. Als plaats waar conflicten tussen partijen, ideologische conflicten, zichtbaar worden. Bijvoorbeeld met de artikel 7 procedure tegen Hongarije. Politieke partijen werden gedwongen om kleur te bekennen. Waar sta je nou, VVD? Of waar sta je nou, CSU? Ik stel de vraag vooral aan centrumrechts, want daar was het sterkste de vraag: wat gaan ze met Orban doen?

Democratie is het beheersbaar maken, door zichtbaar te maken, van strijd, van onenigheid. Als je niet de ruimte vindt voor de belichaming van het conflict, van het debat, dan verplaatst het debat zich naar de straat, waar het zich vaak uit in geweld. Dat is heel wezenlijk, dat zien we vandaag de dag ook op veel plekken ter wereld gebeuren. Maar het Europees Parlement, arena voor partijstrijd, kan niet alle conflicten tonen. In de Europese Unie moet je ook een ruimte hebben voor de strijd tussen landen, tussen nationale belangen. Die zijn vaak fundamenteeler.

De Europese Raad van regeringsleiders is daar de plek voor. Het is net als het Parlement een plek van publieke zichtbaarheid, waar de pers komt, waar camera's zijn, waar personages inzitten die we kennen. Het is heel belangrijk dat die posities en die conflicten daar worden belichaamd. Merkel tegen Orban in de migrantencrisis: die strijd werd daar uitgevochten. De politieke strijd is er dus al, maar die moet gekoesterd, geanalyseerd en gebruikt worden."

FOTO HERMAN WOUTERS

Die politieke strijd in de Raad moet dan misschien ook meer ruimte krijgen dan nu. Want het Europees Parlement mist mogelijk politieke overtuigingskracht? "Het parlement heeft een sterke formele legitimiteit, maar wat het minder heeft is gezag. Het mist vooral politiek gezag. Dat is een wat 'brutere' categorie. Legitimiteit is daar onderdeel van, maar gezag gaat ook over, 'wordt er naar een instelling of persoon geluisterd, wordt diens woord serieus genomen.' Dat heeft het Parlement minder. Er zijn onderwerpen waar het Parlement wel met gezag spreekt, bijvoorbeeld op het terrein van privacy, maar er zijn ook onderwerpen waar het Parlement minder gezag heeft omdat het niet wordt herkend door de bevolking als representatief."

Is dat een punt van aandacht in de hervormingsdrang van de EU, dat men voorbij gaat aan dat aspect van politiek gezag? We staren ons stuk op legitimiteit. "Ja, ik zou dat discours een beetje willen openbreken. Zonder oog voor gezag kan je de Europese Unie niet begrijpen. Het is ook een van de redenen waarom de Raad in de jaren 70 is opgericht. Omdat de Unie, zoals Jean Monnet stelt in zijn memoires, 'a focus of authority', een brandpunt van gezag, ontbeerde. En dat dat nodig was om Europees beleid extra kracht en doorzettingsmacht te geven. Dat betekent niet dat die Europese Raad alles kan of mag. Er zijn mensen die mijn boek in dat opzicht te snel hebben gelezen. Gezag is een kwaliteit die moet verbonden worden met andere kwaliteiten. Men moet zich bewust zijn van de kwaliteiten en zwaktes van de instituties – en gelukkig zijn die groten-deels complementair."

Het parlement heeft een sterke formele legitimiteit, maar wat het minder heeft is gezag

Een Europa zonder binnen-grenzen is alleen houdbaar als de landen ook gezamenlijk verantwoorde-lijkheid nemen voor de buiten-grenzen

Is er niet een risico, als de Europese Raad het politieke zwaartepunt is, dat een nationale regeringsleider zich daarachter verschuilt? 'Het moet van Brussel.' Dat is nu een makkelijke reflex. In hoeverre vergroot je dit risico, door die Raad een prominenter rol te geven? “Juist niet! Als Rutte in de schijnwerpers staat, dat iedereen ziet dat hij daar handjes loopt te schudden, een beetje *wheelen* en *dealen*, dan ziet men toch dat hij daar is! En dat hij niet kan zeggen, ‘het moet van Brussel.’ Mark, je bent er zelf bij! Ik pleit dus in algemene zin voor meer aandacht voor de Europese Raad, meer zichtbaarheid, zodat men zich er niet achter kan verschuilen.”

Hoe verhoudt deze analyse, van meer ruimte voor politiek, zich tot het idee van kopgroepen en een Europa van meerdere snelheden? “Ik denk dat die discussie over kopgroepen aan kracht zal winnen de komende jaren. Het is de spanning tussen inclusiviteit (met iedereen) en handelsvermogen (met een kleiner clubje). Dat is ook vaak de spanning tussen de Duitse wens om iedereen aan boord te houden en de Franse drive om vooruit te gaan en iets te doen.

Wel zal er, gezien de ontwikkelingen in Hongarije en Polen, een aantal thema's zijn waar de discussie zich op zal toespitsen: migratie, de toekomst van Schengen en alles wat met justitie en binnenlandse zaken te maken heeft. Daar zal sterk naar voren moeten komen dat een Europa zonder binnengrenzen alleen houdbaar is als de landen ook gezamenlijk verantwoordelijkheid nemen voor de buitengrenzen. Zowel wat betreft grenscontroles als opvang van asielzoekers. Dat je zegt, ‘jullie willen meedoen aan vrij verkeer van personen? Bij deze lusten horen ook de lasten van wat het betekent om een grens te delen.’ Je zou daar dus met een kleiner clubje landen kunnen eindigen.”

Haalt de mogelijkheid van kopgroepen, in kleinere club iets regelen wat in breder verband niet lukt, niet de angel uit de ideeënstrijd en de politiek? “Kopgroepen zullen niet heel makkelijk mogelijk zijn. Simpelweg omdat je heel veel kwesties niet kan isoleren. Bijvoorbeeld alle kwesties die met de interne markt te maken hebben, dat gaat al niet. Dat is dus al een groot deel van Europese wet- en regelgeving dat niet vatbaar is voor kopgroepen. Brexit is hét voorbeeld van hoe complex en verweven de dossiers vaak zijn. Er zijn maar een paar onderwerpen echt vatbaar voor kopgroepen. Ik denk dan aan migratie, grenzen, defensie, veiligheidsbeleid. Kopgroepen mogelijk maken is dus niet de weg openen naar permanente *cherry picking*.”

Als we vooruitkijken naar de verkiezingen in 2019, mogelijk verschuift daar ook heel wat... “Ja, we moeten het hebben over de partijpolitieke positionering in Europa van het liberale centrum. En specifiek het thema van democratische oppositie. Ik ben de afgelopen periode een paar keer in Parijs geweest en daar voel je in de kringen rond Macron heel sterk de neiging om de aankomende Europese verkiezingen in te steken als een herhaling van de Franse verkiezingen. Dat betekent dat Macron zal zeggen, ‘ik ben de kandidaat van het centrum, ik verenig de pro-Europese, hervormingsgezinde krachten van links en rechts tegen de flanken.’ In andere woorden: we gaan met alle pro-Europese krachten de

nationalisten te lijf. Ik wil hiervoor waarschuwen. Ik begrijp de aantrekkingskracht, vanuit korte termijn, electoraal perspectief. ALDE gaat erin mee om zetels te winnen. Maar het probleem is het *en bloc* diaboliseren van alle kritische stemmen jegens de Europese Unie. Ze wegzetten als ‘slechte Europeanen’. Dat heeft als risico: je bevestigt precies waar zoveel mensen moeite mee hebben, of allergisch voor zijn geworden, namelijk de morele superioriteit van Europa. Je *moet* ervoor zijn.”

Het versimpelt de politieke strijd tot een voor of tegen Europa.

“Ja, je maakt er een existentiële vraag van. Je versterkt en verenigt de tegenkrachten die je wilt bestrijden. Omdat je voeding geeft aan het idee dat er binnen Europa geen ruimte is voor oppositie en kritiek. Dat je, als je dat doet, dan meteen buiten de orde wordt geplaatst. Neem bijvoorbeeld Orban. Orban de antidemocraat is in eigen land bezig de democratie te slopen, persvrijheid aan banden te leggen, academische vrijheid op te heffen. Daar kan niet ferm genoeg tegen worden opgetreden.

Maar aan de andere kant is er ook Orban die positie inneemt in een inhoudelijk debat over migratie, over identiteit, over grensbeleid. En op dat punt moet hij niet bij voorbaat van het democratische speelveld afgeduwd worden, niet bij voorbaat als neofascist weg worden gezet. Want dan heb je twee gevolgen: Ten eerste dat je geen ruimte laat voor democratische legitieme oppositie. Terwijl daar ontzettend behoefte aan is, juist op dit thema, ook in West-Europa. Ten tweede, en dat is nog fundamenteeler: als je mensen de keus geeft tussen migranten stoppen met als prijs de democratie of migranten doorlaten in een democratisch systeem, dan zijn veel mensen bereid om de democratie te offeren. Het is gevaarlijk voor de toekomst van de democratie als we onvoldoende onderscheid maken tussen aantasting van de democratische besluitvorming en het verschillen van mening over beleid.”

Door onze fixatie op het besluit van prikkeldraad aan de grens verliezen we uit het oog hoe hij de besluitvorming in eigen land aantast?

“Ja, het verschil tussen het constitutionele niveau – grondwet, vrije pers, oppositie, academische vrijheid – en het inhoudelijk debat en wetgeving. Een deel van Europees rechts applaudisseert voor prikkeldraad aan de grens en kijkt weg wat betreft democratische ondermijning. Een andere groep, meer liberaal en progressief, vindt dat prikkeldraad zo erg, dat dat allemaal op een hoop wordt gegooid, samen met de aantastingen op constitutioneel niveau. Orban profiteert van het niet maken van dat onderscheid.”

De Hoop Scheffer zei in mei van dit jaar dat Hongarije en Polen een grotere bedreiging zijn voor de Europese Unie dan Brexit. Bent u dat met hem eens? “De Hoop Scheffer bedoelde daar denk ik vooral die ondermijning van democratische waarden mee. En dat ben ik wel met hem mee eens. De kwesties van Polen en Hongarije zijn ongelooflijk moeilijk, waar eigenlijk geen goed antwoord op is op dit moment. Men – Brussel, Parijs, Den Haag, Berlijn – zoekt naar drukmiddelen. Maar als Orban niet inbindt, weet ik niet of men bereid is om over te gaan tot uitsluiting van

Het probleem is het en bloc diaboliseren van alle kritische stemmen jegens de Europese Unie

Als een federaal Europa neerkomt op staatsvorming en centralisatie en de Commissie als de regering: ja, laat dat los

de Europese Unie. Dat is namelijk ook geen vrolijk vooruitzicht, en dat lost het probleem ook niet op. Het zou de herbevestiging zijn van een oude deling tussen Oost- en West-Europa. Het brengt de spanning terug tussen Europa als waardenproject, als belichaming van democratie en mensenrechten, en Europa als geografisch project, de gedachte dat Europa op een dag zou samenvallen met het continent als geheel.”

Wat betreft die laatste gedachte: moet D66 dat ideaal van een federaal Europa, van een *ever closer union*, loslaten? “Ja. Als een federaal Europa neerkomt op staatsvorming en centralisatie en de Commissie als de regering: ja, laat dat los. Nog los van de huidige tijdsgeest: het spoort niet met de geschiedenis van de Europese Unie. De Europese Unie is een uitdrukking van de eenheid van ons continent, maar ook van de pluraliteit van ons continent. Neem alleen al Frankrijk en Duitsland: twee buurlanden die in ongeveer alles totaal verschillend zijn. Ik denk dat het heel belangrijk is dat die verschillen ook zichtbaar blijven, erkend worden. Dat dat niet onder het motto van federalisering weg wordt gemoeffeld.”

Tot slot: wat is een blinde vlek voor D66 of sociaal-liberalen als we het hebben over Europa? “De behoefte aan bescherming die veel kiezers hebben. Het besef dat Europa, juist vanwege de openheid die het biedt, door veel kiezers als bedreiging wordt gezien en dat dat niet helemaal onterecht is. De Europese Unie werkt van nature aan het neerhalen van grenzen, aan het vergroten van vrijheden en kansen. Kansen voor het type mensen dat op D66 stemt. Ook mensen zoals ik, zeg ik er meteen bij. Mensen die van reizen houden, die diploma's hebben, die talen spreken, die eerder in termen van kansen dan van dreigingen denken. Maar er zijn veel kiezers voor wie dat niet geldt. Die groep verwacht van Europa niet per se kansen en vrijheden, maar bescherming. Vooral qua identiteit. Die mensen hebben het besef dat Europa de Europese beschaving op het wereldtoneel alleen kan verdedigen indien we dat samendoen.

Als het antwoord op de kiezersrevolte van de afgelopen jaren is: we moeten ons werk beter doen, nog meer wetgeving en rechten voor mensen regelen, dat is dus precies verkeerd. Dan zit je in de groef, dat je alleen voor je eigen klanten werkt, voor je eigen clientèle, en niet voor de mensen die zich in de steek gelaten voelen.” ●

Luuk van Middelaar is in deeltijd Hoogleraar 'Grondslagen en praktijk van de Europese Unie en haar instellingen' aan de Universiteit Leiden, en columnist van NRC Handelsblad. Van 2010–2014 was hij speechschrijver en adviseur van de eerste vaste voorzitter van de Europese Raad, Herman van Rompuy. In 2017 verscheen zijn nieuwste boek *'De nieuwe politiek van Europa'* (Historische Uitgeverij).

The European integration process is potentially in collapse. Therefore Ulrike Guérot would like to offer to think Europe differently, meaning a paradigm shift from 'The United States of Europe' to a 'European Republic': not the states would do Europe, but the citizens would do it.

Door Ulrike Guérot

The state of Europe

How to move and shake the EU towards becoming a real democracy

As Stefan Zweig once wrote:

we as contemporaries are not able to recognise the historical moment that we are in. And this moment is the potential collapse of the European integration project. With Brexit looming at the horizon in March 2019; with Poland and Hungary already having sneaked out of European “Rule-of-Law” standards; with Austria struggling with media concentration or intrusion of its Intelligence Agency; with the Italian budget crisis and with European elections in May 2019, displaying the so-called populist parties at rank second of the seat distribution, the EU may be not only in a deep, multiple crisis; it might be beyond “peak” so to say: incapable to reform itself and structurally doomed to hostile take-over by identitarian, populist and nationalist forces.

A deep low for the EU

The EU has, in fact, fallen to a deep low. Last year it enjoyed the confidence of only around 47 per cent of all Europeans. The great erosion of the European idea has left deep marks on the continent. The party systems in most EU member states have collapsed along the dividing line of the positioning towards the EU, not least in the wake of the euro crisis, with parties in Southern countries turning “populist” for the sake of austerity and parties in Northern Europe turning “populist” for the sake of “no-transfer-union”. The European social democrats have mostly disappeared, the European left is deeply divided in all EU member states and the political vacuum is filled by nationalist parties that have come together in a kind of “identitarian international” from Geert Wilders to Marine Le Pen, the Polish Law and Justice (PiS) party to the Hungarian Fidesz party, the True Finns, the Austrian FPÖ or the German AfD. These parties are all well organised, they have large electorates behind them and get a lot of financial sponsoring. Capitalism has shown in the 20s of last century that it is compatible with fascism. Capitalism demonstrates these days that it is equally compatible with populism: stock markets went through the roof, when Trump or Bolsonaro in Brazil were elected, meaning: markets do *welcome* and not *punish* populism!

A Hegelian moment

This raises the question of what we are doing in this nearly “Hegelian” moment, in which a system is politically exhausted, but at the same time has no power to reform itself, because it is in a populist state of shock and afraid to move?

Populism could only be on the rise, because the citizens were the forgotten entity in the whole EU’s institutional set-up, which displays a parliament nearly without legislative power, no accountability and without control of the budget or the executive power of the EU. The so-called

The great erosion of the European idea has left deep marks on the continent

“democratic deficit” of the EU became unbearable in recent crisis years and legitimized critic was left to the populists, as the EU system showed increasing inertia to change. The sovereignty question – who decides in the EU? – became wide open and until it is clearly answered the EU will probably not have enough political cloud to do anything. The EU system of today as much as many of its member state have deep lacunas in recognizing the citizens will, or, to say it differently, in the organisation of the *volonté générale*, as Rousseau told us.

We definitely need to discover the European citizen as sovereign of the European political system, if we want to conquer the hearts and minds of people for Europe again, but a different kind of Europe: not a technocratic EU, but a democratic, transparent, accountable and social Europe!

The European Republic

Therefore, I would like to offer to think Europe differently, meaning a paradigm shift from “*The United States of Europe*” to a “*European Republic*”: not the *states* would *do* Europe, but the *citizens* would *do* it, in a fully parliamentarized European system, without being governed by an opaque European Council! This corresponds, by the way, exactly to what founding father Jean Monnet always said: “*Europe is not about integration states, but about uniting people*”. Europe as a republic is build around one single idea: the principle of political equality for all European citizens! Any democracy has as essential, though not sufficient condition that all its citizens are equal in front of the law. Classically, “one person, one vote” is the key requirement for a democracy and the composition of a single electoral body. Legal equality is, in the words of famous French sociologist Pierre Rosanvallon, “*Le Sacre du Citoyen*” – the “sacred” of the citizens.

In current European discussions it is often neglected that the notion of “*citoyen*” (“citizen”) means actually more than just sharing values or “*feeling*” somehow European. The notion of *citoyenneté* always has a *legal* underpinning: it basically means same *rights*! And precisely this is the problem of today’s EU, as the notion of a “European citizenship”, though granted in the Maastricht Treaty of 1992, has remained normatively “empty” and does not grant all European citizens with equal rights. The Maastricht Treaty promised a “*Union of States*” and “*Union of Citizens*”. Yet, only the former materialized, not the latter. To make this concrete: Had we achieved a “*Union of Citizens*”, British citizens, now affected by Brexit, would – in theory – stay European citizens, despite the fact of the United Kingdom as a *state* leaving the EU. Brexit demonstrates more crudely that anything that “European citizenship” is only an empty shell and nearly meaningless! Citizens, who do embark in a political body based on equal rights (“*ius aequum*”, as Cicero said) establish a republic. If European citizens were to agree on the principle of political equality, they would thus found a European Republic. That would be a paramount paradigm shift from “*United States of Europe*”, based on *integration* of nation states, towards a European Republic, with sovereignty being in the hands of European citizens and a truly representative democracy in Europe.

Not the states would do Europe, but the citizens would do it

Europe in the 21st century can only function, if the European citizens are the sovereigns of the political system

Ulrike Guérot

is Founder and Director of the European Democracy Lab (EDL), a think tank dedicated to the future of European democracy and professor for European Policy and the Study of Democracy at the Danube University Krems.

Lack of legal equality

One of the recurrent sentences in EU discussions is that the EU offers “Four Freedoms” for “*People, Goods, Capital and Services*.” Hence, until now, same European rights and regulations within the EU’s legal framework are only applying to goods (in the single market), to capital (in the currency union) and to services (the factor of work across the EU). All these three – goods, capital and services – benefit from legal equality throughout Europe. The only ones who are still fragmented into national “law containers” are the European citizens themselves. But the European citizens are the sovereign of the political system. In other words: oil cans or light bulbs are “equal” in European legislation across the EU, European citizens are not. Especially not regarding those things, which are dear to them with respect to the very character of a citizenship: voting, taxation and access to social rights. It is the European citizens, who don’t enjoy legal equality. If the aim of Europe is still to become a full fledged democracy – one market, one currency, one democracy – this must change! Applying the principal of general political equality for all Europeans citizens would precisely be the quantum leap for the EU from a purely internal market and currency project towards a *political unity* in Europe, which was the intention of the founding fathers.

Believe the unbelievable

For many, this does not sound possible today for Europe. Let’s remember for a second that today’s nation states – such as today’s Germany or today’s Italy – are the result of unitarian movements of the 19th century. Garibaldi once said: “*Now that I have created the Italian Republic, I need to create the Italian citizens.*” The unification of the German territories into a German Confederation around 1870 was quite similar. A unified German social insurance system was by then as much unimaginable as is today a common European unemployment scheme. So no one can say what is conceivable on the European level in the long run. Let’s not forget that most people didn’t believe in the Euro, until it was in their pocket. Many things seem unbelievable in the beginning. But then they happen.

Today’s European Union is not stable. Without a decisive step forward, the EU is not sustainable and system collapse is on the door step. The *one* European market and the *one* European currency must be embedded in a European democracy, because a currency is already a social contract! Europe in the 21st century can only function, if the European citizens are the sovereigns of the political system, if they are all equal before the law, if the European parliament decides and if there is separation of powers. The principle of general political equality is the basis of each and every democracy. If the EU were to implement it, this would be the “Great Reformation” of Europe! ●

FOTO HERMAN WOUTERS

Door Jan Zielonka

Nieuwe instituties

“[T]here is no need for a man who criticizes democracy and democratic institutions to be their enemy”. Deze quote uit Karl Popper’s meesterwerk over de open samenleving herinnert ons eraan dat het noodzakelijk is voor liberalen om radicale kritiek op democratische instituties te hebben. Zelfs, of misschien wel juist, als het de instituties zijn die wij zelf met moeite hebben opgebouwd. Voor de Europese Unie is het tijd dat liberalen radicale kritiek gaan leveren, want wij hebben de Unie opgebouwd maar zijn daarbij vergeten de beloften van het liberalisme waar te maken. De huidige EU heeft fundamentele tekortkomingen en heeft daarom geen toekomst als liberaal project. We moeten gaan werken aan een nieuwe visie op de Europese democratie om de toekomst van de open Europese samenleving veilig te stellen. Het bijhouden van de status quo is niet genoeg.

De oorzaak van het onvermogen van de Europese Unie om een open samenleving dichterbij te brengen, ligt voor een groot deel in haar instituties. De huidige instituties zijn niet toegerust om een liberale EU in de 21ste eeuw vorm te geven. Ze zijn in een structurele patstelling beland waarbij hun eigen belang op gespannen voet staat met een Unie die voor de burgers werkt.

De democratische tekortkomingen van de EU zijn een veelbesproken onderwerp, maar het is belangrijk om aan te wijzen waar het tekort precies ligt. Het Europees Parlement zou de vertegenwoordiging van de burgers moeten zijn, maar als er steeds minder mensen gaan stemmen kun je je afvragen of het die rol nog wel vervult. Pogingen om het Parlement relevanter te maken en de Unie van meer democratische legitimiteit te voorzien, zoals het Spitzenkandidaat-systeem, slagen daar niet in. Als Italianen voor Berlusconi moeten stemmen om Juncker als voorzitter van de Commissie te krijgen, is dat moeilijk democratisch te noemen.

In tijden van voorspoed hoeft het democratisch gebrek niet tot problemen te leiden. Maar in tijden van crisis is democratie nodig om er samen uit te komen. De afgelopen jaren, met name in 2008 en 2015, stond de EU voor enorme crises en haar instituties bleken niet in staat om een democratisch geheel te vormen. Juist in een open samenleving als de EU, met haar enorme diversiteit, is het essentieel dat de democratie wel in staat is spanningen tussen groepen te kanaliseren. Daarom moet de EU hervormd worden. We moeten op zoek naar een nieuwe institutionele structuur die past bij de 21ste eeuw en die in staat is de diversiteit in Europa te kanaliseren richting een constructief project wat werkt voor de burgers, in plaats van voor de lidstaten.

Voor de nodige hervormingen zijn twee wegen. De eerste weg is om de EU om te bouwen naar een volwaardige gecentraliseerde staat. Daarbij zou de EU meer macht krijgen, bijvoorbeeld om belasting te heffen, ten koste van de lidstaten. Het Parlement zou dan alle mogelijkheden moeten krijgen om een volwaardig Parlement te zijn wat de Europese regering voluit kan controleren. Daar zouden dan ook pan-Europese verkiezingen bij horen. Dit is een duidelijke structuur die we kennen. Echter, we kennen het alleen op nationaal niveau en het is zeer de vraag of het op Europees niveau ook werkt. Het kan, bijvoorbeeld, te moeilijk blijken om publieke debatten in meer dan twintig talen en met aandacht voor minstens zoveel verschillende culturele gebruiken tegelijk te voeren. De afstand tussen het volk en de Europese politiek zou weleens te groot kunnen blijken te zijn.

De tweede optie zou zijn om de Europese macht naar functionele netwerken overhevelen. Hierdoor zal hiërarchie afnemen en zal er meer ruimte ontstaan voor diversiteit. Hier zie ik meer heil in. Door die netwerken, bestaande uit agentschappen, regionale overheden en het maatschappelijk middenveld, kan de aandacht verschuiven van territoriaal bestuur naar functionele, vrijwillige samenwerking. In die structuur zit op zichzelf geen democratische controle, maar de netwerken kunnen

Als Italianen voor Berlusconi moeten stemmen om Juncker als voorzitter van de Commissie te krijgen, is dat moeilijk democratisch te noemen

geacht worden te functioneren binnen de nationale en beperkte Europese wetgeving. Daarbij zullen juist die netwerken transparanter (moeten) zijn en zullen ze gevoeliger zijn voor publieke druk, waarmee democratische controle weer gedeeltelijk geborgd is. Maar het belangrijkste is dat gedecentraliseerde macht minder *checks* behoeft omdat het van nature meer gebalanceerd is. Het is een nieuwe weg die wellicht beter past bij een nieuw soort politieke eenheid, dat wil zeggen bij een nieuwe Unie.

Experimenteren

Hoe die nieuwe Unie er precies uit komt te zien, durf ik hier niet te zeggen. Het is een nieuwe en unieke situatie waarin het onmogelijk is om te zeggen wat de juiste oplossing is. Dit betekent echter niet dat de huidige situatie daarmee een geloofwaardige alternatief is. Ik zou daarom willen pleiten voor experimenten met het functioneel decentraliseren van de macht in de EU. Voor liberalen is het proces van hervorming minstens zo belangrijk als de uitkomst ervan. Het zou niet bij liberalen passen om vanuit een strak omljnd Utopia radicaal democratische instituties af te breken. Als we geleidelijk kunnen laten zien wat werkt zal het makkelijker zijn om de instituties te overtuigen om tegen hun eigen belang in toch hervormingen door te voeren. We hebben dus nog een lange weg te gaan voordat we een nieuwe liberale visie op een geloofwaardige Europese Unie ontwikkeld hebben. Als we nu beginnen met democratische experimenten, kunnen we misschien het vierde decennium van deze eeuw beginnen met een geloofwaardige EU.

Het doel van de experimenten moet zijn om Europese democratie dichterbij de burgers te brengen. We moeten de omslag maken van territoriale integratie naar flexibele en functionele integratie. Dit kan door steden en regio's zeggenschap te geven in Europa. Het zou kunnen via een tweede Parlement waarin burgers in plaats van politici plaatsnemen. Of wellicht een serieuze vertegenwoordiging van het maatschappelijk middenveld, inclusief NGO's. Het kan via echte digitalisering van de democratie. Momenteel stuurt de Commissie enorm veel consultaties uit, maar het grootste deel daarvan bestaat uit meerkeuzevragen en is daarmee veel te simplistisch. Het internet biedt veel betere mogelijkheden om burgers direct te betrekken bij het maken van beleid. Er zijn veel mogelijkheden en de 21ste eeuw roept om nieuwe democratie in Europa, dus we moeten zo snel mogelijk ontdekken wat er werkt.

Nieuwe leiders

Om de omslag in Europa in te zetten, hebben liberalen ook nieuwe leiders nodig. De liberale regeringsleiders zijn inmiddels een significante groep in de Raad en hebben actief bijgedragen aan de neergang van de EU de afgelopen jaren. Denk aan de deal met Erdogan om vluchtelingen tegen te houden. Of aan de enorme schade in Griekenland omdat ze de consequenties van de eurocrisis niet zelf wilden dragen. Zelfs Emmanuel Macron breekt niet radicaal met de heerschappij van de lidstaten in de Unie en brengt ons dus geen stap dichterbij een open Europese samenleving die past bij de 21ste eeuw.

Ik zou daarom willen pleiten voor experimenten met het functioneel decentraliseren van de macht in de EU

Ook de liberale leden van het Europees Parlement hebben de afgelopen decennia bijgedragen aan wetgeving die er toe heeft geleid dat de Unie niet de beloofde open samenleving is geworden. Ze hebben nieuwe handelsverdragen gesteund zonder eerst de EU op sociaal gebied te hervormen. Het is daarom moeilijk voorstelbaar dat aan het nieuwe Europa vorm gegeven kan worden door de generatie liberale leiders die geassocieerd wordt met het oude, dysfunctionele en ondemocratische Europa. Een nieuwe generatie liberalen zou op moeten staan om het liberale Europees project bij te sturen of zelfs helemaal te herzien. Deze overdracht is noodzakelijk om de oude generatie zichtbaar verantwoordelijk te houden voor hun fouten. Daarnaast is het ook noodzakelijk, omdat de oude generatie nog steeds gelooft in de ouderwetse federale oplossing voor Europa, terwijl het de kansen van digitale innovatie van democratie grotendeels links laat liggen.

Uit de periode van experimenteren moeten dus nieuwe liberale leiders opstaan in Europa. Niet via het Europees Parlement of via de nationale regeringen, maar vanuit nieuwe dragers van de Europese democratie. Deze nieuwe leiders kunnen geloofwaardig, zonder de last van de huidige EU, de burgers tegemoet treden met een verhaal waarin liberale waarden weer meer zijn dan een frame.

Voor het te laat is

Het geduld van de burgers is niet eindeloos en liberalen hebben het de afgelopen decennia op de proef gesteld. Het opkomend populisme is daarvan het gevolg. Wij zijn drukker geweest met het verdedigen van de status quo en met praten over de populisten, dan met kritisch reflecteren op waarom burgers behoefte kregen aan die populistische leiders. We moeten niet langer over hen praten, maar hard aan de slag om een nieuw en sterker verhaal op te zetten. Soms vrees ik dat we al te laat zijn, omdat we nog zo'n lange weg te gaan hebben, maar als we nu niet beginnen zijn we zeker te laat. Laten we de schroom dus achter ons laten en radicaal kritisch worden op hoe de EU eruit ziet. Critici van democratische instituties zijn niet per definitie vijanden van de democratie. Als de instituties niet werken voor de burgers, moeten democraten kritisch zijn. De huidige EU beschermen om toch nog de volgende verkiezingen te winnen is niet goed genoeg, we moeten experimenten ontwikkelen om de Unie beter te maken. Alleen dan heeft de EU een toekomst als liberaal project, als kader voor een open samenleving vormgegeven door haar burgers. ●

Critici van democratische instituties zijn niet per definitie vijanden van de democratie

Jan Zielonka is hoogleraar Europese politiek aan de universiteit van Oxford. Zijn jongste boek heet *Counter-Revolution: Liberal Europe in Retreat*.

Het Europees Parlement bestaat uit 751 zetels en de Europese Commissie uit 28 leden

Europarlementariërs stemmen nog steeds door het opsteken van de hand

Alleen China en India hebben een grotere bevolking dan de Europese Unie

Europese Unie feiten & cijfers

Er worden 24 talen gesproken in het Europees Parlement. Binnenkort worden dit 23 talen, als Engels dankzij Brexit geen officiële taal meer is.

Samenstelling van het Europees parlement

'Mainstream' partijen
centrum+groene partijen

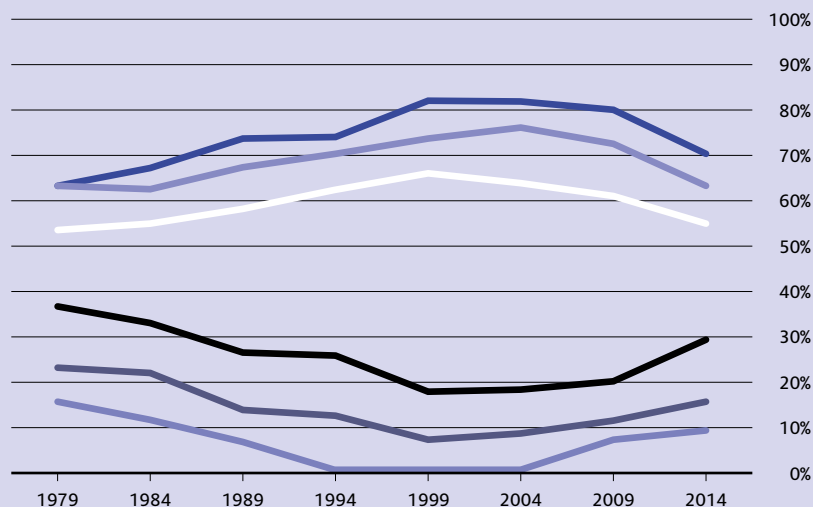
Drie centrum partijen
EPP+S&D+ALDE

Twee grootste partijen
EPP+S&D

'Niet-mainstream' partijen
Rechtse groeperingen+ Linkse groeperingen+ onafhankelijke partijen

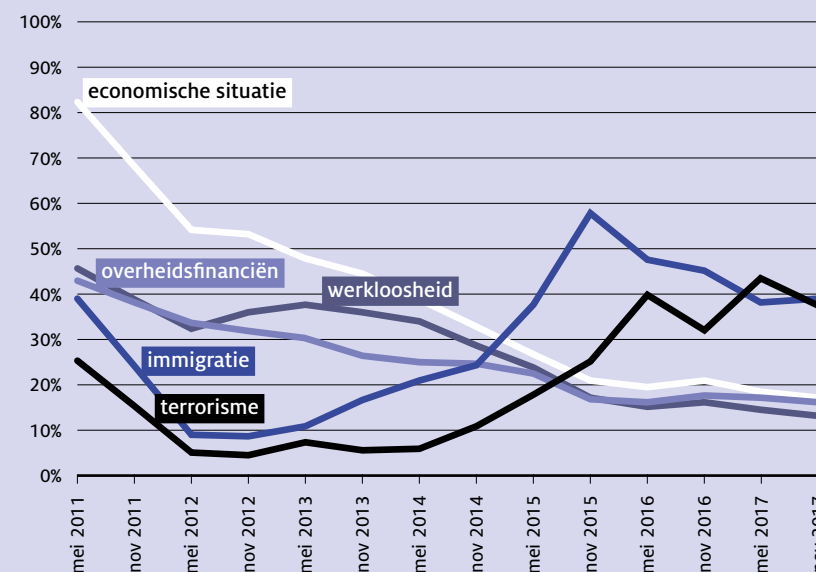
Rechtse partijen

Conservatieve partijen

Bron: Bruegel, 2014

De belangrijkste uitdagingen voor de EU volgens Europese burgers

Bron: Eurobarometer Surveys, 2017

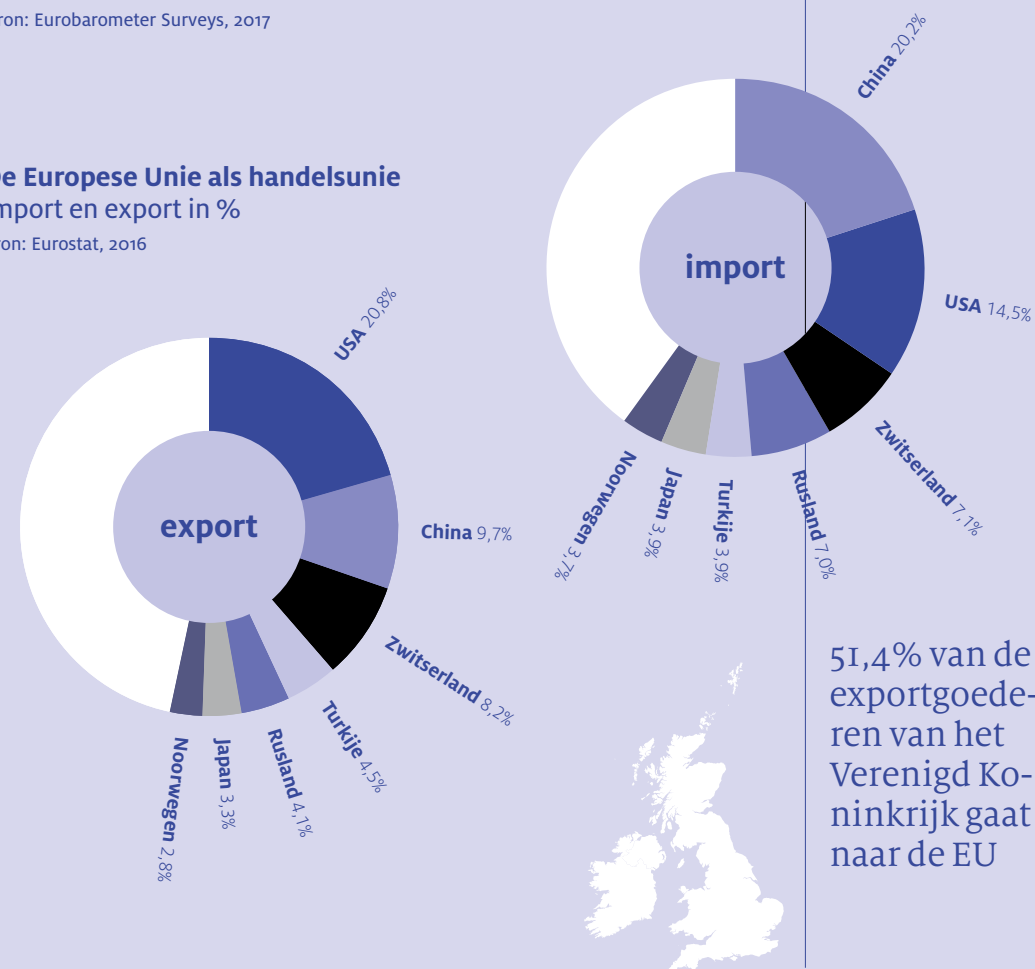

'These negotiations have never been and will never be a game'

Michel Barnier
(Hoofd Brexit-onderhandelingen namens Europese Commissie) naar aanleiding van de deal op 14 november met het Verenigd Koninkrijk om uit de EU te stappen.

De Europese Unie als handelsunie import en export in %

Bron: Eurostat, 2016

51,4% van de exportgoederen van het Verenigd Koninkrijk gaat naar de EU

For almost two decades, there has been a widespread, intensifying belief that without greater involvement of citizens the European Union would be condemned to fail. As time goes by, this prophecy is becoming self-fulfilling. Despite renewed, countless calls for the need to bring the voices of everyday citizens into public life, little is set to change ahead of and beyond the next European elections.

Door Alberto Alemanno

Europe as a people's project?

The emergence of populist forces claiming to represent the people as a whole has eclipsed – and, as a result, backtracked – the EU participatory agenda, instead of accelerating it. The failure of the much-awaited European Citizens' Consultations – the first pan-European participatory project to involve citizens from all 27 member states of the European Union into the debate about the future of the continent – epitomizes the limited commitment to, and imagination for, genuine participation in Europe. The EU needs to urgently move away from such ad hoc participatory processes – designed along jurisdictional lines, as quick, unstructured, under-funded and often patronizing, fixes to an old, persistent problem. It must embrace instead an entire new participatory paradigm putting citizens at the forefront of the process of EU integration and empowering them with agenda-setting and monitoring power.

Europe's original sin

Behind such a pressing move there is a growing demand to render EU action intelligible and – like any other forms of exercise of public power – democratically legitimated. This entails making the EU accountable for its action and representative of its peoples – not only as a sum of nationals but also as a transnational community of European citizens. While accountability and political representation mechanisms are the bread and butter of any democratic state worth this name, they are missing in the European Union due to a combination of institutional design and history. As a matter of fact, European citizens can't really push a 'govern-

FOTO HERMAN WOUTERS

ment' out nor can they sanction (or reward) a European political group. Pause for a moment and think about the only shared political moment in the Union: the European Parliament elections. European citizens are called upon to vote on different dates, according to different electoral laws, and in support of national candidates selected by national political parties and on the basis of domestic agendas. So much for EU politics. After more than sixty years, the EU lacks a Europe-wide party system capable of fostering a genuine transnational space for political debate and dialogue, in which citizens can understand, influence, and participate in decision making that affects their common interests as Europeans.

As a result, there are currently no political channels accessible to European citizens (or any other actor) to hold their member states and political representatives accountable within the EU. This is obviously deeply problematic, as it mechanically translates any criticism of the EU into a wholesale rejection of its underlying project and further aggravates abstention in the European parliament election. Participatory democracy as the way forward.

To compensate for such a political accountability vacuum, the EU has decided overtime to draw its democratic legitimacy not only from representative democracy, but also – unlike most of its member states – from participatory democracy. While under the former citizens take part in the political process through their elective representatives, via the European Parliament and the governments gathering in the Council, under the

There are currently no political channels accessible to European citizens

Citizens expect and deserve more comprehensive forms of participation

latter citizens participate directly via a multitude of channels of participation. These include public consultations, petitions, complaints as well as the European Citizens Initiative (ECI), the first transnational participatory democracy instrument – allowing seven EU citizens coming from seven different member states to suggest new policy initiatives in any field where the EU has power to propose legislation (such as the environment, agriculture, energy, transport or trade) after collecting one million signatures. Given Europe's historical unease with the exercise of popular sovereignty – which is rooted in the mistrust of the political process in post war Europe – this recent opening is particularly momentous. Yet, unfortunately, these avenues of participation remain unknown to the many (e.g. EU citizens) and overused by the few (e.g. corporate lobbyists), and as such they fail to capture the growing participatory demand from across the continent. Indeed, as the effects of EU policies are increasingly felt on people's lives, there is a growing yet undetected demand for participation beyond elections existing within European societies. The challenge for the Union is to be able to capture such a liquid popular demand and accommodate it within its rigid institutional framework. Research supports this claim by demonstrating that societies that enable citizens to be assertive and critical of public authorities tend to have governments that are more effective and accountable.

Indeed, if there's anything we have learned from recent and unfolding political events, is that – given their growing ability and desire to contribute to the political debate – citizens expect and deserve more comprehensive forms of participation.

Towards a one-stop-shop participatory forum for Europe

Should they be better inbuilt into existing decision-making procedures and used more often, existing participatory democracy practices could offer the EU a powerful and responsive accountability system capable of making the EU more responsive, thus restoring public faith in its political institutions and turning the EU into a people's project.

For this to occur, the EU must create an enabling and collaborative political environment fostering citizen participation beyond elections. Such a space may give birth to alternative, unconventional forms of participation capable of channeling citizens' pluralistic and increasingly chaotic input into the political conversation to bring citizens closer to our representatives and vice versa – and to do so in between elections.

It is only by getting the European institutional machinery exposed to the needs and preferences of its local communities on the ground that it will be possible to realign the local with the EU day-to-day governance. As the migration crisis showed, Europe can't afford to look passive before one of the major sources of perceived danger by its citizens. This requires a change in political as well as administrative and legal culture in Europe rather than some mere institutional changes. Indeed, as deep societal transformations and the technological revolution are developing greater expectations for participation, time has come for the EU to become more participatory and collaborative in its decision-making.

Building European civic capacity

Given its inherent complexity, we can't realistically expect EU citizens to understand and be fluent in how the EU institutional apparatus works before being given the chance to have a say. Therefore, any meaningful attempt at making participatory democracy work in Europe requires an effort at simplifying its operation in the eyes of the public. In other words, Europe won't find its democratic soul in a large scale, stand-alone and pre-framed deliberation exercise, such as the European Citizens' Consultations or Dialogues. It is rather through the creation of an accessible, intuitive and safe space accommodating public input on a daily basis that the EU will come to terms to its own democratic and accountability challenge.

By centralising all participatory channels in a one-stop forum entailing the participation of all EU institutions – who will be in charged to address, review and filter such public input –, the EU will become accessible and intelligible to the many and – as a result – also more responsive to their input. The ultimate aim pursued by this participatory and performative framework would be to have the most promising proposals, ideas and complaints to trickle down into the daily work of each institution. While this day-to-day participatory framework would not magically fix the European accountability deficit, it may compensate for that by making the system responsive to citizen-driven agenda-setting and monitoring. To thrive, this streamlined participatory framework will require the adoption of a set of positive, supportive measures capable of levelling the playing field within and among the interests represented before the Union and paving the way for the setting up of a European 'civic grid'. Thus, to improve civic literacy and build civic capacity, citizens could benefit from a range of supportive actions, such as (i) the institution of 'lobbying aid', a form of advocacy assistance modelled on the system of 'legal aid', (ii) the opening-up of parliamentary research services – such as European Parliament Research Service (EPRS) – to grassroots campaigners in need of advocacy advice, (iii) skill-sharing advocacy platforms, such as The Good Lobby, which provides legal and advocacy pro bono support to citizens, grassroots and NGOs and (iv) 'lobbying stimuli', enabling citizens to receiving tax breaks or subsidies to let them support the causes they deeply care about.

The clock is ticking: either the European Union starts providing meaningful participatory opportunities to their citizens capable of affecting its own decision-making or the Europe as we all know it might soon be over. ●

To improve civic literacy and build civic capacity, citizens could benefit from a range of supportive actions

Alberto Alemanno is Jean Monnet Professor of EU Law at HEC Paris, founder of The Good Lobby and the author of *'Lobbying for Change: Find Your Voice to Create a Better Society'* (London: Iconbooks, 2017)

Ik verkies de sobere vraag 'Waarheen met de Europese Unie?' boven het bombastische 'Quo Vadis Europa?'. Die vraag heeft mijn voorkeur omdat ik het zeer uitdrukkelijk wil hebben over de Europese Unie als politiek project eerder dan over Europa. Want 'Europa' zie ik eerder als een veel gelaagd concept, met een mythologische, een geografisch-territoriale, een culturele en eveneens een intellectuele-filosofische dimensie.

Door Annemie Neyts

De Europese Raad en nationale regeringen moeten Europeaniseren, anders is het Europese project gedoemd te mislukken

Waarheen met de Europese Unie?

Politiek project van lidstaten

De Europese Unie is een politieke entiteit. Ze is de afgelopen zeven decennia uitgebouwd door politici van natiestaten die vrijwillig toetraden tot de Unie. De politieke entiteit werd uitgerust met een aantal instellingen die haar besluitvorming voorbereiden, tot stand brengen en uitvoeren. De naties die haar hebben gevormd, noemen we lidstaten, en tot op heden zijn die allen vertegenwoordigd in alle instellingen van de Unie. De Unie wordt dus gedragen en gedreven door de lidstaten. De regeringen van de lidstaten dragen dan ook volledige verantwoordelijkheid voor het slagen van de Europese Unie als politiek proces. Daarvoor moeten ze effectief samenwerken ten behoeve van allen en van de Unie als geheel.

De bevoegdheden van de Unie zijn over de decennia heen steeds ruimer geworden en haar beslissingsmechanismen waarin de samenwerking plaatsvindt steeds complexer. Er is ook een eigen EU-jargon ontstaan, met veel acroniemen, zegswijzen en benamingen. Deze verwijzen bijvoorbeeld naar de plek waar een gebeurtenis een eerste keer plaats vond of waar een belangrijk akkoord werd gesloten, of naar de persoon die een praktijk voor het eerst uitwerkte. Een Gymnich bijvoorbeeld is de

halfjaarlijkse informele bijeenkomst van de ministers van Buitenlandse of Europese zaken, genaamd naar het stadje in Duitsland waar die voor de eerste keer plaats vond.

Teleurstelling van de Raad

In België was ik drie jaar lang staatssecretaris en later minister voor Buitenlandse Handel, Europese zaken en twee jaar lang ook voor landbouw. In die hoedanigheid mocht ik een Europees Voorzitterschap meemaken. Het was een bijzondere periode, die tweede semester van 2001 met het dramatische kantelpunt van de aanslagen van 9/11 in de Verenigde Staten. De meest boeiende momenten waren de informele en besloten gedachtewisselingen onder regeringsleden, waar informatie uitgewisseld werd en nieuwe ideeën getoetst werden.

Toen al vond ik het frappant hoezeer in de publieke sfeer ministers en media alles bekeken door het eigen nationale vergrootglas, met bijna volledige veronachtzaming van de werkelijke Europese dimensie. Als je de verschillende nationale versies bij elkaar legde, leek het dikwijls alsof de vele heren en zeldzame dames niet samen aan eenzelfde vergadering hadden deelgenomen. De nadruk op het nationale publiek is in de tijd van sociale media en opkomende identiteitspolitiek alleen maar versterkt.

Slechts weinig regeringsleiders en ministers maken het hun kiezers duidelijk dat de beslissingen van de Unie in overleg en samenwerking tot stand komen, en dat zijzelf eraan hebben meegewerkt. Het grote plaatje wordt het publiek over het algemeen onthouden, en er is ook slechts zelden tijd of bereidwilligheid om de complexiteit van de problemen en bijgevolg ook van de oplossingen toe te lichten.

'Mooi weer'-instellingen werken niet afdoende

De uitbreiding van de Unie tot landen uit het voormalige Oostblok heeft de zaken nog ingewikkelder gemaakt dan zij al waren en de opeenvolgende en overlappende crises van het jongste decennium hebben de Unie verder zwaar op de proef gesteld. Ik ben al langer van mening dat de instellingen van de Unie 'mooi weer'-instellingen zijn die methodes hanteren die niet berekend zijn op crisissituaties.

De traditionele werkmethode bestaat nog steeds hoofdzakelijk uit het voorbereiden van een gezamenlijke slotverklaring door de permanente vertegenwoordigingen van de lidstaten, ten behoeve van de Raad van Ministers of van de Europese Raad, de Vergadering van staatshoofden en regeringsleiders die met een eigen voorzitter, regelmatig vergaderen om de grote krachtlijnen van het Uniebeleid vast te leggen. Of, zoals de jongste jaren dikwijls het geval was, een antwoord te vinden op nu eens, de bankencrisis, dan de Griekse en Spaanse crises, dan het Brexit-referendum, en tussen door, de migratiecrisis. Dergelijke vergaderingen duren onvermijdelijk slechts enkele uren, en dat is eigenlijk te weinig om gezamenlijke analyses, en consensuele diagnoses te ontwikkelen die nochtans essentieel zijn om tot doeltreffende gezamenlijke oplossingen of maatregelen te komen.

De bevoegdheden van de Unie zijn over de decennia heen steeds ruimer geworden en haar beslissingsmechanismen waarin de samenwerking plaatsvindt steeds complexer

Alles wel beschouwd mag het een mirakel heten dat de Unie de opgesomde crises überhaupt het hoofd heeft kunnen bieden

Alles wel beschouwd mag het een mirakel heten dat de Unie de opgesomde crises überhaupt het hoofd heeft kunnen bieden.

Dat mag geen reden zijn om niet op zoek te gaan naar betere werkmetho- des. De jongste institutionele wijzigingen die in een eerste fase in onder meer Frankrijk en Nederland bij referendum werden verworpen, en daar- na toch min of meer ongewijzigd werden doorgevoerd hadden tot doel om de Unie beter te stroomlijnen en meer doeltreffend te maken. Het stelsel van halfjaarlijkse roterende voorzitterschappen werd grotendeels terug geschroefd, om meer prominent plaats te maken voor de Europese Raad.

Die heb ik ooit de laatste zandbak van de Premiers genoemd, wat inder- daad niet getuigt van groot ontzag voor regeringsleiders, maar ik blijf het bevreemdend vinden dat generatie na generatie regeringsleiders alleen zichzelf zien als geschikte kandidaten voor het handjevol topjobs dat om de vijf jaar moet worden ingevuld. Wat ik veel meer bezwaarlijk vind is dat de Europese raad als dusdanig aan niemand verantwoording verschuldigd is, en door geen enkele andere instelling van de Unie ter verantwoording kan worden geroepen. Hij kan niet worden ontbonden noch worden gewraakt. Dat is in mijn ogen het grootste democratisch deficit van allemaal, en dat draagt niet bij tot de legitimering van het geheel, wel integendeel.

Die toch wel heel bijzondere situatie wordt nauwelijks opgemerkt omdat de media, zoals gezegd, de zaken veelal vanuit strict nationaal perspec- tief bekijken, en de premiers binnen de landsgrenzen natuurlijk wel een legitimiteit genieten. Het zullen niet de leden van de Europese Raad zelf zijn die deze voor hen toch wel comfortabele situatie zullen wijzigen.

Een ander gevolg van de uitdeinende rol van de Europese Raad, die per- fect voorspelbaar was, is dat Europese aangelegenheden in alle regerin- gen “Chef–Sachen” geworden zijn. Dit heeft verminderde belangstelling bij de overige regeringsleden tot gevolg. Ministers, naar verluidt, verzuim- en nu zelfs naar de vergaderingen van de Raad van Ministers te gaan. Dit is ook een gevolg van het afzwakken van het belang van het Europees voorzitterschap. Het terugschroeven van de voorzittersrotatie heeft de afstand tussen lidstaten en Unie niet verkleind, en heeft de relatie evenmin bevorderd. Een voorzitterschap was vroeger de aanleiding voor vernieuwde aandacht voor het Europese reilen en zeilen en voor enige Europese celebratie. Dat is nu grotendeels weggefallen.

Weg naar ‘slecht weer’-instellingen

Er heerst momenteel weinig animo voor nog eens een grote institutione- le hervorming, tenzij misschien op het vlak van Defensie en Veiligheids- beleid.

Elke ingrijpende wijziging zou trouwens een wijziging van het Unie verdrag vergen, en het is weinig waarschijnlijk dat zo’n gewijzigd verdrag door alle lidstaten zou kunnen worden geratificeerd.

Wat kan dan wel? Er kan worden nagedacht over nieuwe vormen van samenwerking die eerst op interstatelijke basis kunnen worden opgezet om dan later, wanneer de Europese hemel opklaart, in het Unie instru- mentarium ingepast te worden. Dit is ook de wijze waarop het Schen- gen-systeem, wat eerst in Benelux-verband werd opgezet, succesvol is geworden.

In deze aanloop naar een hervorming zou er veel meer aandacht moe- ten gaan naar gezamenlijke analyses en diagnoses, als onontbeerlijke basis voor doeltreffende actie. Dat klinkt flauw, maar dat vraagt tijd, en bereidheid tot luisteren en leren. Dat veronderstelt ook voldoende nederigheid om niet meteen met de eigen analyse, de eigen oplossing, de eigen rode lijnen en, niet te vergeten, de eigen waarden en normen staan te zwaaien. Ik herinner me bijvoorbeeld hoe lang het geduurd heeft voor de ministers van Buitenlandse Zaken bereid werden bevonden om een strategische analyse van de situatie in de Afrikaanse Sahel te bespreken. Maar toen Frankrijk besloot tussen te komen in Mali werden de ande- re lidstaten ingelicht zo ongeveer op het ogenblik dat de eerste Franse vliegtuigen het Malinese luchtruim binnenvlogen.

Ik heb ooit geopperd dat er in Brussel een permanente ministerraad zou kunnen worden geïnstalleerd. Daarin zou één regeringslid uit elke lidstaat plaatsnemen, die permanent in Brussel zou werken. Deze minis- terraad zou verantwoording verschuldigd zijn aan zowel het nationale als het Europese Parlement en deze minister zou door het nationale parlement weggestuurd kunnen worden. De individuele regeringsleden zouden meteen instaan voor de liaison met hun respectieve regering. Dit zou tijd en ruimte geven aan de lidstaten voor het stellen van gezamen- lijke analyse.

Consensus bouwen of hopen

Ik pleit dus voor intensief en veelvuldig overleg en uitwisseling van informatie en inzichten, eerst en vooral om de feiten te leren kennen. Antwoorden dus op de klassieke “wat, wie, waar, wanneer en hoe?” vragen. Vervolgens de beoogde doelen gezamenlijk omschrijven, en dan pogen een consensus te bouwen over de te nemen maatregelen. In tijden van of-of, van polarisering, van binair denken en zero-sum wereldvisies is dat alles behalve voor de hand liggend. Het is dat, of blijven aanmod- deren, en hopen dat grote catastrofes uitblijven. ●

Ik heb ooit geopperd dat er in Brussel een permanente mi- nisterraad zou kunnen worden geïnstalleerd.

Annemie Neyts– Uyttebroeck is minister van Staat van België en Ere-voor- zitter van de Liberale Internationale. Zij was voorzitter van de Europese Liberale Partij en Europees parlements lid.

FOTO HERMAN WOUTERS

De afgelopen jaren heb ik een kijkje mogen nemen in de keuken van de Europese Unie. Ik was twee jaar vicevoorzitter en drie jaar voorzitter van het Scientific Committee van het Bureau voor de Grondrechten van de EU. Het werk van FRA maakte keer op keer duidelijk dat in de EU de fundamentele waarden en de daarvan afgeleide rechten weliswaar op papier worden onderschreven, maar dat de alledaagse praktijk nogal eens hiervan afwijkt.

Door Han Entzinger

Europa als waardengemeenschap wensdroom of werkelijkheid?

Dit bureau, meestal aangeduid met zijn Engelse naam Fundamental Rights Agency (FRA), is een van de ongeveer veertig agentschappen van de EU. Het bestaat sinds 2007 en is gevestigd in Wenen. Het Scientific Committee, gevormd door elf onafhankelijke – dus niet door de lidstaten benoemde – leden, heeft als hoofdtaak het bewaken van de kwaliteit van het vele onderzoek dat de FRA verricht naar de wijze waarop de grondrechten in de EU worden toegepast.

Grondrechten, soms ook aangeduid als fundamentele of mensenrechten, zijn lange tijd het vrij exclusieve domein geweest van gespecialiseerde juristen, die vooral nagingen of de internationale verdragen op dit punt wel voldoende weerklank vonden in nationale wetgeving en in de toepassing daarvan. Een typische top-downbenadering, zou men kunnen zeggen. Hiertegenover stelt de FRA in veel gevallen een bottom-up aanpak, waarbij zij de alledaagse praktijk als startpunt neemt en bijvoorbeeld nagaat welke belemmeringen functionarissen die belast zijn met de concrete implementatie van grondrechten tegenkomen. Men

Helaas wil dat laatste nog niet zeggen dat de EU en alle lidstaten nu dankzij de FRA een voorbeeldig grondrechten-beleid voeren

kan hierbij onder meer denken aan politiemensen, gevangenvaarders, medewerkers van immigratiediensten of hulpverleners in de jeugdzorg. Hun ervaringen worden in kaart gebracht en waar blijkt dat zij systematisch op problemen stuiten, formuleert de FRA aanbevelingen voor verbetering van uitvoeringspraktijk en wetgeving.

Een tweede type onderzoek van de FRA bestaat uit grootschalige survey's onder bevolkingsgroepen die systematisch te maken hebben met discriminatie en andere vormen van schending van grondrechten. Men kan hier denken aan mensen met een migratieachtergrond, Roma, LHBT'ers, mensen met een handicap, religieuze groeperingen, in het bijzonder moslims en joden, en ook aan vrouwen en aan kinderen. Het onderzoek van de FRA vindt altijd plaats in meerdere lidstaten, vaak zelfs in alle, zodat het ook veel mogelijkheden biedt voor onderlinge vergelijking en benchmarking. Vooral de survey's van de FRA genieten veel belangstelling van een breed publiek, de media en de politiek. FRA publiceert alle rapporten op haar website (fra.europa.eu), en gaat er prat op dat het totaal aantal downloads van deze rapporten groter is dan dat van alle andere EU-agentschappen bij elkaar.

Helaas wil dat laatste nog niet zeggen dat de EU en alle lidstaten nu dankzij de FRA een voorbeeldig grondrechtenbeleid voeren. Men hoeft slechts te denken aan de manier waarop asielzoekers in diverse lidstaten, en met name in Griekenland en Hongarije worden behandeld, aan de systematische schending van diverse grondrechten in met name Polen en Hongarije of aan de manier waarop Roma in vele lidstaten worden gediscrimineerd. De FRA kan dit alles signaleren – en doet dat ook, maar het aanpakken van deze en gelijksoortige misstanden vergt politieke besluitvorming, en dat is binnen de EU toch vooral voorbehouden aan de Commissie, het Parlement en de Raad, en natuurlijk aan de lidstaten zelf. Het dilemma dat zich hierbij keer op keer voordoet, is dat het straffen van lidstaten voor het niet in acht nemen van grondrechten weliswaar mogelijk is, maar dat de sanctiemiddelen beperkt zijn. Bovendien kan toepassing ervan een onwillige lidstaat nog onwilliger maken, en het is de vraag of de grondrechten van haar bevolking hierdoor niet nog meer worden geschaad. Het Hongarije van Orbán biedt hiervan momenteel het duidelijkste voorbeeld.

Wat verstaan we nu precies onder grond- of mensenrechten? Vaak wordt in dit verband verwezen naar de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die in 1948 onder auspiciën van de Verenigde Naties tot stand kwam. Nog belangrijker voor Europa is het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM), oorspronkelijk uit 1950. Dit Verdrag is bindend voor alle lidstaten van de Raad van Europa, dat wil zeggen alle Europese landen behalve Wit-Rusland, Kazachstan en Vaticaanstad (maar inclusief Rusland en Turkije). Het EVRM biedt aan individuele burgers de mogelijkheid tegen uitspraken van een nationale rechter in beroep te gaan bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg. Die mogelijkheid biedt de FRA niet, maar de FRA wordt wel geacht hoedster te zijn van het Handvest van de Grondrechten van de

Europese Unie, dat in zijn huidige vorm dateert van 2012, maar waarvan een voorloper al sinds 2000 van kracht was.

Dit Handvest, dat vooralsnog veel minder bekend is dan het EVRM, garandeert belangrijke grondrechten aan alle burgers van de EU, vaak in aanvulling op het EVRM. Het baseert zich daarbij op een aantal fundamentele waarden, die overigens ook in andere EU-documenten steeds vaker nadrukkelijk worden benoemd. Het betreft hier waarden als de *bescherming van de menselijke waardigheid*, de (klassieke) *vrijheden* zoals de vrijheid van vereniging en vergadering, van godsdienst of van meningsuiting, *gelijkheid* (non-discriminatie, bescherming van rechten van zwakke bevolkingsgroepen), *solidariteit* (het recht op sociale bescherming, gezondheidszorg, schoon milieu etc.), *burgerrechten* (kiesrecht, vrij personenverkeer) en *rechtspleging* (o.a. onpartijdige rechtspraak en vermoeden van onschuld).

Het werk van FRA maakt keer op keer duidelijk dat in de EU de fundamentele waarden en de daarvan afgeleide rechten weliswaar op papier worden onderschreven, maar dat de alledaagse praktijk nogal eens hiervan afwijkt. Tot de meest schokkende voorbeelden behoort de wijze waarop de Roma in diverse lidstaten worden behandeld. In de negen – vooral Centraal-Europese – lidstaten waar de meeste Roma wonen, heeft slechts 40 procent van hen werk, tegenover 67 procent van de totale bevolking. 30 procent van de Roma in deze lidstaten zegt in het afgelopen jaar tenminste één keer te zijn lastiggevallen vanwege zijn of haar etnische achtergrond, overigens ook door politiemensen of andere vertegenwoordigers van de overheid. Deze resultaten kwamen naar voren uit een grootschalig survey (meer dan 25.000 respondenten) dat de FRA in 2016 uitvoerde onder minderheden in alle lidstaten. Dit survey – het *EU Minorities and Discrimination Survey (EU-MIDIS)* – was een herhaling van een survey uit 2009, dat voor de Roma al even schokkende resultaten liet zien. De honderden miljoenen euro's die de EU sindsdien in verbetering van hun positie heeft gestopt, hebben helaas nauwelijks tot verbetering geleid.

Laten we niet denken dat schending van grondrechten zich vooral afspeelt in de oostelijke lidstaten. Het FRA-rapport dat tot op heden de meeste aandacht heeft gekregen van media en politiek is *Violence against Women*. Dit rapport is eveneens gebaseerd op een survey, en wel onder 42.000 vrouwen, die zijn ondervraagd over hun ervaringen met huiselijk en ander geweld. Tot veler verbijstering bleek hieruit dat het percentage vrouwen dat sinds hun vijftiende enigerlei vorm van seksuele intimidatie had ervaren in Denemarken, Zweden en Frankrijk rond de 80 procent lag, meer dan twee keer zo hoog als in Polen, Portugal en Roemenië, waar het rond de 35 lag. Nederland scoorde met 73 procent ook hoog. Op het eerste gezicht lijkt dit contra-intuïtief: vooral de noordelijke lidstaten staan immers bekend om hun grotere gendergelijkheid dan de zuidelijke en oostelijke, en seksuele intimidatie wordt vaak gezien als een uitdrukking van ongelijkheid tussen de seksen. Toch kan men hier ook anders tegenaan kijken: wat in sommige culturen wordt beschouwd als onge-

Laten we niet denken dat schending van grondrechten zich vooral afspeelt in de oostelijke lidstaten

wenste seksuele intimidatie, wordt in andere, meer masculiene culturen gezien als 'normaal' gedrag, zelfs door degenen die het slachtoffer zijn van de intimidatie. Cultuurverschillen spelen zeker een rol bij de interpretatie van fundamentele waarden.

Een ander voorbeeld heeft direct betrekking op Nederland: uit het reeds genoemde EU-MIDIS-survey bleek van de vijftien lidstaten waar moslims werden geïnterviewd Nederland het land te zijn waar de moslims de meeste ervaringen met discriminatie rapporteerden: 44 procent van de ondervraagde moslims zei in de afgelopen twaalf maanden vanwege hun achtergrond te zijn gediscrimineerd. Dit percentage steekt schril af tegen de 12 procent van de Britse moslims. Zelfs in Italië en Spanje, landen die niet echt bekend staan om hun tolerante houding tegenover migranten, rapporteerde 'slechts' 28, respectievelijk 20 procent van de moslims te zijn gediscrimineerd. Hoe kan dit? Misschien biedt hetzelfde onderzoek een aanzet voor een verklaring: van de respondenten in Nederland had maar twee procent een tijdelijke verblijfsvergunning, de rest bezat een permanente verblijfstitel of was Nederlands staatsburger. In Italië beschikte 43 procent van de respondenten en in Spanje zelfs 66 procent over een niet-permanente verblijfstitel. Wellicht, zo kan men veronderstellen, zal een migrant met een zwakke verblijfstitel minder snel geneigd zijn tot klagen, of zelfs discriminatie als iets onvermijdelijks ervaren. Niettemin blijft de vraag waarom de Britse moslims, van wie slechts zeven procent een tijdelijke verblijfstitel had, zoveel minder klagen over discriminatie dan de Nederlandse. Dit zou te maken kunnen hebben met de Britse anti-discriminatiewetgeving, die notoir effectief is, maar op dit punt kunnen we slechts speculeren.

Duidelijk is wel dat FRA erin lijkt te slagen de naleving, maar ook de schending van grondrechten in alle EU-lidstaten te voorzien van een empirische basis. Daarbij komt aan het licht dat, hoewel we in Europa dezelfde fundamentele waarden onderschrijven, de naleving van de hierop gebaseerde rechten in de praktijk grote verschillen vertoont. Die verschillen zijn deels cultureel bepaald en hebben deels te maken met sociaaleconomische en andere factoren, die van land tot land sterk kunnen verschillen. Vijf jaar achter de schermen bij FRA hebben mij op dit punt niet optimistischer gemaakt: de culturele verschillen tussen de lidstaten zijn hardnekkig, en de opkomst van het populisme heeft juist waar het grondrechten betreft, de kloof binnen elk van de lidstaten bepaald niet verkleind. Europa mag dan een waardengemeenschap heten, de verschillen in interpretatie van die waarden zijn aanzienlijk! ●

Europa mag een waarden-gemeenschap heten, de verschillen in interpretatie van die waarden zijn aanzienlijk!

Han Entzinger is emeritus-hoogleraar migratie- en integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Van 2013–2018 was hij (vice)voorzitter van het Scientific Committee van het Bureau van de Grondrechten van de EU, en van 1993–1997 was hij bestuursvoorzitter van het wetenschappelijk bureau van D66 (thans de Mr Hans van Mierlo Stichting).

De stemming in Nederland over de Europese Unie is na Brexit radicaal omgeslagen. Komt dit simpelweg doordat duidelijk wordt wat voor een chaos het verlaten van de EU met zich meebrengt? Wat de prijs is die betaald moet worden voor een exit? Of is er meer aan de hand? Misschien dat de theorie van Albert Hirschman ons kan helpen.

Door **Veerle Brink**

(Br)exit, voice en loyalty in de EU *Wat kan Albert Hirschman ons leren?*

Vlak voor het Brexit-referendum in juni 2016 waren er flink wat Nederlanders die zo'n 'exit' uit de EU ook wel zagen zitten. EénVandaag becijferde dat 54% van de Nederlanders een referendum over het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie (EU) toen wel zagen zitten. En mocht dat referendum er komen, dan was 48% van de ondervraagden vóór een Nexit. Stevige cijfers, waar flink wat D66'ers van geschrokken moeten zijn; zou een Nexit werkelijkheid kunnen worden?

Inmiddels zijn we ruim twee jaar verder. Bij het Britse referendum won het Brexit-kamp met een nipte meerderheid. De gevolgen van een exit worden duidelijker, de Britse politiek lijkt verlamd en op een harde chaotische Brexit af te stevenen.

De stemming over de EU in Nederland is inmiddels omgeslagen. Nu, in 2018, vindt 79% van de Nederlanders het EU-lidmaatschap een goede zaak voor Nederland. Slechts 11% wil een Nexit. Nog maar 21% van de mensen heeft een negatief beeld van de EU, tegenover 27% in mei 2016 (bron: Eurobarometer mei 2016 en 2018).

Komt dit simpelweg doordat duidelijk wordt wat voor een chaos het verlaten van de EU met zich meebrengt? Wat de prijs is die betaald moet worden voor een exit? Of is er meer aan de hand? Misschien dat de theorie van Albert Hirschman ons kan helpen.

Exit, voice en loyalty

In 1970, lang voor het Brexit-referendum, publiceerde econoom Albert O. Hirschman zijn boek *“Exit, voice, and loyalty: responses to decline in firms, organizations and states.”* De rational-choice theorie die hij hierin uiteenzet is kortgezegd als volgt: consumenten, inwoners of leden hebben twee mogelijke opties wanneer zij geconfronteerd worden met een product of organisatie die in kwaliteit achteruitgaat, of hen minder voordelen oplevert. Zij kunnen kiezen voor *exit* (zich terugtrekken uit de relatie), of voor *voice* (proberen de situatie te verbeteren door zich te laten horen en in te zetten voor verandering). Dus: wanneer een klant ontevreden is over het gekochte product kan hij ervoor kiezen ergens anders te gaan winkelen (*exit*), of het aan te kaarten bij de manager (*voice*).

Hirschman betoogt dat voor welke optie iemand kiest onder andere afhankelijk is van *loyaliteit*. Wanneer iemand loyaal is aan het product of de organisatie, is de kans groter dat hij of zij kiest voor *voice* dan voor *exit*. Maar er spelen ook andere zaken mee: hoe goed wordt er geluisterd als iemand zijn ongenoegen aankaart (*voice*)? En hoe aantrekkelijk is een *exit*? Wat zijn de gevolgen en zijn er alternatieven?

Door het begrijpen van de relatie tussen *exit* en *voice* en de wisselwerking die loyaliteit hierbij speelt, kunnen organisaties beter de zorgen van hun leden begrijpen en deze adresseren, zo was het idee van Hirschman. Lukt dat niet, dan ligt achteruitgang op de loer.

Hirschman betoogt dat voor welke optie iemand kiest onder andere afhankelijk is van loyaliteit

FOTO HERMAN WOUTERS

Hirschman's theorie wordt vaker toegepast op politiek en de EU. Daar zitten wel wat haken en ogen aan. Om te beginnen is het een rational-choice theorie, en kiezers laten zich voor hun keuzes niet altijd leiden door rationale kosten- en batenanalyses. Daarnaast is er de vraag: bekijk je de situatie op lidstaat- of op burgersniveau? Een (regering van een) lidstaat kan ontevreden zijn over de EU, en dit in Brussel aankaarten (*voice*) of een rigoureuze besluit maken en uit de EU stappen (al blijkt dat laatste in de praktijk, zie Brexit, nog lang niet zo eenvoudig). Een burger kan ontevreden zijn over de EU, maar kan zelf niet beslissen uit de EU te stappen. Hij kan er voor kiezen om zich in te zetten of te stemmen voor een andere EU, of in diezelfde nationale politiek pleiten of stemmen voor een *exit*. Paradoxaal gezien kan een burger dus alleen de *exit* bereiken door middel van *voice*. Toch gaan we proberen vanuit dit laatste perspectief de theorie toe te passen: die van burgers. De Britse burgers kozen immers zeer duidelijk voor de Brexit.

Hoe zou Hirschman hier naar gekeken hebben: waarom kozen de Britten voor deze *exit*-optie? Was *voice* niet effectief? Of was hun loyaliteit te laag?

Hirschman's theorie en de Brexit

Het valt goed te beargumenteren dat de Britten vanaf het begin minder loyaal waren aan het Europese project dan de andere lidstaten. Zo'n beetje alle lidstaten kozen voor de EU na een periode van oorlog of onderdrukking uit een diep verlangen naar vrede. De “founding fathers” zetten de eerste stappen naar een Europese gemeenschap direct na de Tweede Wereldoorlog vanuit het idee “nie wieder Krieg”: nooit meer oorlog. Het VK deed hier niet aan mee. Landen als Spanje en Portugal werden lid na een periode van dictatuur. Hetzelfde geldt voor de Oost-Europese lidstaten, die na het Sovjetregime voor vrede en veiligheid kozen. Zo niet de Britten. Toen zij in 1973 na lang gesteggel lid werden lag de nadruk op een goede deal met Europese landen die goed was voor het Verenigd Koninkrijk. Er werd ook direct op voorstel van Labour een eerste Brexit referendum gehouden in 1975: moeten we wel lid blijven? Toen was het antwoord nog “yes”. Daarna volgden vele jaren waarin het VK een speciale status claimde: een korting op hun afdracht aan de Europese begroting, geen euro, en geen Schengen. Variatie, het thema van dit nummer, was aan de orde van de dag. Waar het Britse exceptionalisme vandaan komt (is het de eilandmentaliteit? Of de geschiedenis van de Gemenebest?) is niet zeker, maar het bestaan ervan lijkt duidelijk. Vele Britten wilden geen “ever closer union” en voelden niet die sterke motivatie samen aan een Europese toekomst te bouwen. Kortom: loyaliteit aan het Europese project was laag.

Je zou kunnen zeggen dat de Britse “*voice*”, met al hun eisen voor speciale regelingen, lange tijd gehoord werd. De Britten kregen hun speciale status en opt-outs. Maar de Europese integratie stopte niet. En de ontevredenheid over het – in Hirschmanianse termen – “product” (de EU) in tijden van de financiële- en de migratiecrisis nam sterk toe, versterkt en beïnvloed door onmiskenbaar luide Brexiteers. Zij stelden dat de Britten hun soevereiniteit verloren hadden, en dat controle hierop teruggeno-

Waarom kozen de Britten voor deze *exit*-optie?

De exit van het vk lijkt de roep om het verlaten van de EU in Nederland te hebben verstomd.

men moest worden (“take back control”). In dit frame was “voice” geen optie meer. Door deze voorstanders van de Brexit werd een rooskleurig beeld geschilderd van zo’n exit: we zijn prima af zonder de EU. Er zijn bovendien alternatieven: we kunnen toch ook gewoon vrijhandelsverdragen sluiten? En meer gaan samenwerken met de Verenigde Staten? Dan hoeven we ook de EU-rekening niet te betalen! Daarbovenop kwam dat een exit uit de EU door het introduceren van Artikel 50 in het Verdrag van Lissabon opeens een optie was; er was zelfs een procedure voor. Vanuit Hirschman bezien lijkt het duidelijk: de loyaliteit voor het Europese project was laag, voice leek geen effectieve optie meer, en een exit werd aantrekkelijk voorgesteld. Zo kozen de Britten voor deze laatste optie.

Effect van de Brexit op de Nederlandse voorkeur voor een Nexit

De exit van het vk lijkt de roep om het verlaten van de EU in Nederland te hebben verstomd. Ineens is duidelijk geworden wat de daadwerkelijke prijs van zo’n exit is. De kosten zijn economisch hoog. De alternatieven, zoals een nauw bondgenootschap met de Verenigde Staten, zijn inmiddels ook verbleekt. Een exit is beduidend minder aantrekkelijk geworden.

Daarnaast heeft de Brexit ook onze loyaliteit veranderd. Deze was al sterker dan die van de Britten, maar de Brexit lijkt deze te hebben verder versterkt. Samen moeten we ervoor zorgen dat de EU bij elkaar blijft, en niet uiteenvalt. En dat de Britten niet aan cherry-picking gaan doen. Maar is het alleen de Brexit? Er zijn ook externe prikkels die bij de versterkte loyaliteit een rol van betekenis spelen. Economische voorspoed – de crisis is immers voorbij – zorgt voor een positievere blik in het algemeen. Maar er zijn ook negatieve prikkels die juist een handje helpen. Zoals problemen die zo groot worden dat mensen inzien dat Nederland ze niet alleen kan oplossen, bijvoorbeeld klimaatverandering of de macht van grote techbedrijven. Maar ook een handelsoorlog met Trump, een steeds agressievere Poetin en een assertievere China doen een duit in het zakje. Een duidelijkere wij/zij tegenstelling schildert zich af: de mensen die een einde willen maken aan de internationale organisaties en de stabiele wereldorde die we in de 20e eeuw hebben opgebouwd, tegenover de EU die hierin sterk vóór deze wereldorde blijft staan. De EU handelt niet daadwerkelijk anders dan tien jaar geleden, maar externe factoren veranderen onze houding ten opzichte van de EU. De loyaliteit richting het Europese project neemt toe, een sentiment van “we kunnen het niet alleen” komt bovendrijven. Een poging tot exit, zoals die van de Britten, blijkt een land bovendien in chaos te storten. En dus, zo zou Hirschman concluderen, neemt de roep voor zo’n exit af.

De Europese Unie en het gebrek aan “voice”

Wellicht is het u opgevallen; hierboven ging het met name over de hoge kosten van een exit en de toegenomen loyaliteit. Het ging niet over voice, toch een zeer belangrijke component in Hirschman zijn theorie. Om een toekomstige exit van één van de leden te voorkomen in minder rooskleurige tijden, moet de EU immers wel ontvankelijk zijn voor kritische geluiden, en zorgen dat er wat mee gedaan wordt.

Een goed functionerende democratie biedt volop ruimte aan voice, direct en indirect. Ook als het goed gaat. Maar is dat nu het geval in de EU? Want wat kan je doen als burger, als je wil laten horen dat iets anders moet en invloed wil hebben op EU-besluitvorming? Zijn er burgerfora of EU-brede referenda? Kan je invloed uitoefenen op de koers van de Europese Commissie, door te stemmen op wie de nieuwe voorzitter van de Europese Commissie wordt? Op al deze vragen is het antwoord nee. Wat kan een Europarlementariër dan precies doen, met het politieke mandaat dat hij of zij kreeg van de kiezer? Hoe ver rijkt zijn of haar invloed? Kan die Europarlementariër een initiatiefwet indienen? Een eurocommissaris wegsturen? Nee.

Dus wat leert Albert Hirschman ons? Terwijl de kosten van een exit uit de Unie duidelijk werden, versterkte de Nederlandse loyaliteit ten opzichte van de Europese Unie vanwege de Brexit en ander factoren. Maar als we willen dat de EU bijeenblijft – en andere “exits” voorkomen – in een tijd waarin de stabiele wereldorde verzwakt, dan moeten we er samen voor zorgen dat de EU ontvankelijk is voor kritische geluiden, voor de “voice” van burgers en de Europarlementariërs waarop zij gestemd hebben. Dat is niets nieuws onder de zon: al jaren wordt gesproken over die grondige democratische hervorming. Kiezers moeten invloed kunnen uitoefenen op de koers van de Europese Unie, of dat nu direct door middel van burgerfora of een stem op de Commissievoorzitter is, of indirect door het initiatiefrecht voor het parlement mogelijk te maken. Om tot deze verdragswijziging te komen is steun van de lidstaten nodig. Juist zij moeten luisteren naar de stem van mensen als het over Europa gaat. Niet alleen wanneer het de roep om meer democratische inspraak betreft, maar ook wanneer zij hun volk hebben gevraagd hun stem te laten horen in nationale referenda en de uitkomst niet is wat gehoopt werd. Het trackrecord van Nederland op dit vlak (EU-grondwet referendum in 2005, Oekraïne referendum in 2016) is ook niet brandschoon. Constructieve pro- én anti-EU geluiden moeten gehoord worden in onze Europese democratie. Wanneer loyaliteit om wat voor reden dan ook afzwakt, en de kosten van een exit toch zo erg niet lijken, kan de ontvankelijkheid voor voice onze enige veerkracht zijn; en er voor zorgen dat de EU moeilijke tijden doorstaat. ●

Want wat kan je doen als burger, als je wil laten horen dat iets anders moet en invloed wil hebben op EU-besluitvorming?

Veerle Brink is beleidsmedewerker van de Tweede Kamerfractie van D66 en houdt zich onder anderen bezig met Europese zaken.

In een *idee* waarin Europa centraal staat kan een beknopte bespreking van Hans van Mierlo's *De vitaliteit van de nationale staat in het Europa van de eenentwintigste eeuw* niet ontbreken. Het onderstaande is daarbij slechts een schets van een intrigerend en rijk artikel. Het doel van dit stuk is om de lezer te activeren het artikel van Van Mierlo tot zich te nemen en na te denken over of en hoe de visie van Van Mierlo weerslag kan vinden in ons eigen politieke handelen.

Door Allard Altena

Lessen uit het verleden: Van Mierlo vertelt ...

1 | Het betreffende artikel is via dbnl.org te raadplegen.

In **voornoemd artikel**, dat in 2003 in *De Gids* verscheen en meer bevat dan alleen het hierna besprokene,¹ opent Van Mierlo op directe wijze. Amerika, zo concludeert hij, is na de val van de Muur de onweersproken wereldmacht geworden. "Daar word je niet vrolijker op [...], omdat het ernaar uitziet dat de Amerikaanse macht op eenzame hoogte de baas zal zijn over de wereld, niet weersproken en beteugeld." Dat is een slechte stand van zaken voor Amerika vanuit de bekende gedachte dat onweersproken macht leidt tot misbruik, of, samengevat in het bekende gezegde van Lord Acton: *power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely*.

Om de Amerikaanse macht te weerspreken is een 'countervailing power' nodig. Van Mierlo hint al op de mogelijkheid dat het 'raadselachtige China' in de toekomst een dergelijke rol zou kunnen spelen, zoals het dat vijftien jaar na verschijning van het artikel ook langzaam begint te doen. Is dat, zo vraag ik mij anno 2018 af, echter de gewenste tegenmacht? Zeker, China kan de Amerikanen mogelijk temperen, maar willen

FOTO HERMAN WOUTERS

we een dergelijke rol voor een communistische, totalitaire dictatuur? Vandaar dan ook dat Van Mierlo liever een sterk Europa ziet als *check* op de macht van de VS, ideologisch én militair.

Europa neemt die handschoen echter niet op en kan volgens Van Mierlo die handschoen ook niet oppakken, omdat "de nationale staten in Europa niet of nauwelijks in staat – of bereid – zijn om iets van hun soevereiniteit af te staan, teneinde er een grotere, gezamenlijke voor terug te krijgen". Daarmee raakt hij aan een thema dat niet weg te denken is uit het contemporaine politieke debat. Tegelijkertijd kiest Van Mierlo daarbij een gematigd negatieve invalshoek, waarin het zijn verwachting is dat de lidstaten van de Europese Unie niet in staat zullen blijken om te komen tot een sterkere Unie.

Voordat we dat echter kunnen bepalen, is het relevant om te bespreken *waarom* Van Mierlo vreest dat de lidstaten niet zullen komen tot een sterkere samenwerking. Waarom is het halsstarrig vasthouden aan de nationale, kleine soevereiniteit zo belangrijk geworden in het nationale debat? Waarom, juist nu het evident lijkt dat de grote geopolitieke, economische en ideologische slagen een eenheid vereisen, die momenteel niet te vinden is binnen de Europese Unie?

De kern van de verklaring die Van Mierlo hiervoor geeft is, hoe kan het haast ook anders, gelegen in het functioneren van de democratie. "De democratieën in de [lidstaten] disfunctioneren. Daarom is de nationale

Volgens Van Mierlo is een sterker Europa slechts mogelijk wanneer we er meer bevoegdheden aan toekennen

staat zwak. Daarom komt hij ruimte tekort om Europa sterk te maken.” De democratieën in de lidstaten disfunctioneren daarbij omdat zij niet meer in staat zijn om te vernieuwen. Er is sprake van een “[totaal] gebrek aan bereidheid van de macht om de basis waaruit zij voortkomt vrijwillig te vernieuwen”, wat geleid heeft tot “veroudering en versletenheid van de democratische systemen”.

De vraag is aan wie dit te wijten is. Het is altijd makkelijk om met de beschuldigende vinger naar de politieke klasse te wijzen, soms zelfs te makkelijk en enigszins gemakzuchtig. Van Mierlo raakt dit punt dan ook slechts impliciet. Dat wil niet zeggen dat een dergelijk *j'accuse* niet met reden kan zijn. Het vereist immers een sterke mate van deugdzaamheid om verworven macht weer vrijwillig op te geven. Deugdzaamheid is de mens niet altijd beschoren, en daarmee politici ook niet. Laat staan in een situatie waarin er niet alleen wordt gevraagd om macht op te geven, maar ook om macht over te hevelen naar een geheel andere groep. Machtsoverdracht, zo is een wijze les uit de geschiedenis, gebeurt dikwijls enkel wanneer de nodige druk wordt uitgeoefend op zij die dienen over te dragen.

Naast de politicus kan ook de kiezer zelf aangewezen worden als een belemmerende factor. Van Mierlo doet dat ook, zij het bedekt en daarmee indirect. Wanneer hij stelt dat de “bereidheid van de macht om de basis waaruit zij voortkomt vrijwillig te vernieuwen” ontbreekt, dan is dat een verholde aanklacht jegens de kiezer. Democratie is immers “macht [die] bestaat bij de gratie van degenen over wie zij wordt uitgeoefend”. Wie

Er is sprake van een “[totaal] gebrek aan bereidheid van de macht om de basis waaruit zij voortkomt vrijwillig te vernieuwen”

FOTO HERMAN WOUTERS

dan ook als Van Mierlo de ‘bereidheid van de macht’ om te vernieuwen in twijfel trekt, trekt de wijsheid in twijfel van degenen die de grondslag zijn voor die macht.

Een reden voor deze twijfel is gelegen in het gegeven dat de maatschappij de laatste decennia een snelle transformatie heeft doorgemaakt. In de woorden van Van Mierlo, die overigens sterk aanhaken die bij het zeer interessante werk *Homo Videns* van Giovanni Sartori: “In de jaren zestig kwam [een] zeer ingrijpende *materiële* democratie tot stand, toen er ongeveer in alle huiskamers televisietoestellen stonden. Mede door de commercialisering is van de televisie een enorme invloed op het functioneren van de democratie uitgegaan, [met] name de neiging om alles van waarde in de eerste plaats te beoordelen op de amusementswaarde heeft grote invloed gehad op het gedrag van politici en stemmers.”

Politici zijn in dit nieuwe politieke klimaat van entertainment vooral bezig met overleven. Hun boodschap versimpelt en verkort, om de kiezer-kijker toch nog snel wat hapklaar voer te geven om te laten zien dat ze heus waar echt wel best goed werk leveren. Het behoeft geen uitwerking wat deze jacht op de leukste quote voor het achtuurjournaal doet met het niveau van het politieke discours. In ieder geval is een direct gevolg een versimpeling van het debat over de Europese Unie. De Unie wordt in een dergelijk discours namelijk een makkelijke boeman, over wiens rug de politicus-entertainer makkelijke punten probeert te scoren.

Voor Van Mierlo is een doorbreking van deze situatie slechts mogelijk wanneer we komen tot een herijking van de democratie zelf. Volgens hem is onze democratie vatbaar voor dit type entertainmentdemocratie, omdat wij de kiezer niet daadwerkelijk betrekken bij ons democratisch proces. Slechts eens in de (in beginsel) vier jaar betrekken wij de kiezer, waarbij op dat ene stemmoment de gehele richting van de nationale politiek voor de komende vier jaar wordt beslecht. De tussenliggende jaren wordt de kiezer geacht de politiek (lees: de politici) leuk te vinden, maar zich er liever niet te actief mee te bemoeien. Is het dan verwonderlijk dat de kiezer begint te spelen met de politiek? Is het dan verwonderlijk dat de kiezer zich daadwerkelijk niet meer interesseert voor grote thema's als Europa? “Zelfs als men voor zijn ogen het electoraat ongeremd op hol ziet slaan [...], dan nog komt men er niet aan toe de voor de hand liggende conclusie te trekken dat onze democratie directer moet worden gemaakt en de band tussen kiezer en gekozen persoonlijker.”

Volgens Van Mierlo is een sterker Europa slechts mogelijk wanneer we er meer bevoegdheden aan toekennen. Dat maakt dat we over onze eigen ‘kleine’ soevereiniteit heen moeten stappen. Om dat te doen moet sprake zijn van een serieus debat over de rol van Europa. Een dergelijk debat vereist een betrokken kiezer, hetgeen alleen te realiseren valt als de kiezer ook daadwerkelijk betrokken wordt. Pas dan is er sprake van twee groepen, kiezer en gekozenen, die op serieuze en degelijke wijze elkaar kunnen beïnvloeden om te werken aan een sterker Europa. Daarmee begint een sterker Europa bij een sterkere democratie. ●

Politici zijn in dit nieuwe politieke klimaat van entertainment vooral bezig met overleven

Allard Altena is toezichthouder bij de Autoriteit Financiële Markten. Daarnaast is hij bezig met een proefschrift aan de Universiteit Leiden met als onderwerp ‘*De Trias Política: de verstoorde balans tussen regering & parlement (en manieren om deze balans te herstellen)*’.

The Transition of an Energy Relationship

Door Hakima El Haite

For decades now, energy has been a strategic component of the economic and political relationship between the EU and MENA region. For those unfamiliar to the abbreviation: it serves to refer to the geographical area in which the Middle East and North Africa are located. The MENA region counts as a large energy supplier, encompassing about 57% of the world's proven oil reserves and 41% of proven natural gas resources. The EU, on the other hand, is largely importing its energy needs; statistics of 2016 show that the EU had to import more than half – 53.6% to be precise – of its gross energy consumption from outside its borders. With the world now increasingly looking for ways to decrease its carbon footprint in an attempt to combat climate change, it seems inevitable that the traditional energy trading relationship between the EU and the MENA region will have to transform.

Before looking deeper into the specific EU-MENA dynamic when energy trade is concerned, it is worthwhile to look at the MENA region's energy consumption itself. Namely – perhaps contrary to common belief – is has a relatively low total greenhouse gas emission, when compared to other world regions. However, currently it is seeing the third highest carbon growth in the world, posing a serious threat the climate. These high carbon emissions are mainly coming from oil-producing countries, who make up a large part of the region. The MENA region, with their abundance of sun and wind, is a region that is well-suited to develop and expand sustainable energy production. However, the political economic and technological context of energy production in the MENA region varies considerably from country to country. In getting the region on a path to sustainable energy, development plans need to be tailored to each particular country.

This is not to say, however, that no common problems can be found. Namely, in most MENA countries with large oil and gas resources, energy prices know many distortions, and the electricity cost recovery – meaning recovering the costs of an investment – is low. There are many reasons for why this occurs, but they usually have to do with structural – such as networks, pumps, etcetera – or operational factors. The energy

To meet long-term climate and other sustainability goals, renewable energy developments must accelerate.

If there is a chance of preventing climate change from making large parts of our globe uninhabitable, the next years and decades will be the moments to act

sector in the MENA region could well be characterized as having low efficiency, low yields and high energy intensity as their main problems. Atop of that the growing environmental pollution is an ever-increasing danger. It is also easy to forget that – in order to soothe their populations – many countries are still subsidizing fossil fuels.

In countries that are net importers of fossil fuels, such as EU member states, price distortions are generally lower and cost recovery in the electricity sector is much healthier. However, these countries still face the challenges of dealing with high oil prices and often being forced to maintain subsidies, whilst having to finance a growing demand for energy in general, and electricity in particular.

When climate change hits

The MENA region is most likely one of the regions in the world that will be hit hardest by climate change. As it is, the region is one of the hottest places on the planet and with that, is extremely vulnerable to a structural rise in temperature. According to the IPCC regional report on climate change, average temperatures in the region would increase by 1 to 2 °C by 2030-2050. This means that the region is facing an urgent and immediate threat, and needs to reform its energy, agricultural, water and environmental policies, in order to be able to survive changing climatic conditions and to sustain development.

The need to reform has been clearly captured in what could be called the biggest political landmark of 2015: the coming into being of the Paris Agreement in 2015. In this agreement, countries in the MENA region have adopted post-2020 plans to reduce their greenhouse gas emissions. The MENA Vision 2030 now places renewable energies in the energy mix of the future. Recognizing the economic possibilities as well, the plan positions renewable energy as one of the pillars of economic diversification in the region. Europe also dared to be ambitious, as it put up a target for 2030, aiming to reduce its greenhouse gas emissions by at least 40% – counting from 1990 levels – through means of increasing the use of renewable energy and by improving energy efficiency.

Both the MENA region as the EU's ambitions are admirable, but both must realize that consequences might hurt. For instance, reducing fossil fuel consumption in the EU could lead to considerable economic losses for oil-exporting countries, especially those that have not yet begun to diversify their economies.

Ensuring a win-win situation in the transition to renewable energy

If the EU wishes to maintain a major role in the energy, the historical EU-MENA relationship of the twentieth century must be reviewed, most certainly now that the energy transition has taken serious shape in countries such as the UAE, Saudi Arabia and Morocco. Core to these success stories, is that they demonstrate that wind and solar photovoltaic technologies are becoming increasingly competitive with coal and natural gas-based electricity generation.

Nevertheless, to continue and expand these successes of the transformation of the whole sector, policy reforms are required, though help of financial, technical, industrial and commercial tools. There is still much to be done in the MENA region to improve the efficiency of energy supply, energy conservation, renewable energy development and clean-up treatment of petroleum wastewater.

To meet long-term climate and other sustainability goals, renewable energy developments must accelerate. Thus, appropriate policies and market design are of a tremendous importance. Governments should introduce measures to tackle policy and regulatory uncertainties, as well as financing issues before 2020, to put renewables fully on track to meet long-term climate goals.

Where lies the European responsibility?

The EU may have an important role to play in supporting the implementation of policies and reforms in the MENA region. It is not hard to think of projects that could be launched in Europe as well as in the MENA region that would bring innovative solutions to technological issues through Research & Development Programs. Think, for instance, of new ways to store renewable energy, and ways to capture and store carbon dioxide – also called carbon sequestration. Subsequently, it is important to involve MENA countries – most specifically countries whose economies rely heavily on the export of oil – in the development of new renewable energy supply lines. Doing so would provide these countries with the possibility of developing a new renewable energy industry, accelerating their economic transition. Furthermore, reforms should always aim at removing the main obstacles to private sector engagement in the renewable energy sectors of MENA countries. This could be done by promoting pragmatic solutions to specific legal, regulatory and financial challenges.

In short, many steps have been taken in order to reduce carbon emissions already, but many more have to be taken if the EU and the MENA region are to fulfil their obligations under the Paris Agreement. As a highly developed region with much technological expertise, the EU has a responsibility to assist the MENA region in developing in a sustainable direction. This would not only be good for combatting climate change, but also prove an essential support for the MENA countries' fight against energy poverty, food insecurity and water scarcity. This would ensure their population's economic conditions are improved and energy conflicts are prevented, leading to reduced migration flows. It would also provide Europe with economic possibilities, in so far as new markets for European businesses will open up, promoting the export of European renewable energy technologies and stabilize the future energy trade between the MENA region and Europe.

If there is a chance of preventing climate change from making large parts of our globe uninhabitable, the next years and decades will be the moments to act. The transition of the traditional energy trading relationship between the EU and the MENA region surely will be a defining factor in this. ●

Hakima El Haite was minister voor milieu in Marokko en daarnaast voorzitter van de Liberal Internationals. Zij was gastvrouw van de United Nations Climate Change Summit, COP22 in 2016.

interview
**Diana
Moukalled**

'We are trying to change the system from within'

Diana Moukalled is a well-known veteran journalist based in Beirut, Lebanon. During her extensive career – stretching over almost three decades – she has worked in many countries for both traditional as online media. Although she addresses a broad range of topics in her articles and documentaries, covering social issues all-over the Middle East has been core to her work as a journalist. With her newly-founded media platform daraj.com, she tries to lift the level of independent Arab journalism in the region to a higher level. In these times of increasing suppression of the free press and violence against journalists – Jamal Khashoggi's vicious murder being a tragic example – she speaks out about her love for journalism, the importance of a independent press, and Europe's potential to be an ally.

FOTO AMMAR ABDRAHMO

Did you always know you wanted to be a journalist?

“Actually not! In the mid-80’s I came back to Lebanon in the midst of the war. I wanted to study medicine, but when I was not accepted at the American University of Beirut, I applied for the Lebanese University Faculty of Journalism, and got in. When I started working for a local television channel, with time I discovered what journalism really is about.”

What makes being a journalist so rewarding? “Because it is about telling stories that are not being told. In this region, the media usually portrays the reality of those in power, or of those who control the media. There are so many stories that nobody is telling – so many political and societal injustices. I try to write stories I believe people need to hear. Stories that relate to people’s daily lives, about discrimination and marginalization. Journalism is a vital tool here in the Middle East. I have a small role to play, but I am not alone. It is something I want and need to do.”

Touching on the subject of discrimination: is it difficult being a female journalist in the Middle East? “In Lebanon, it is not hard to become a journalist, as we enjoy a relatively large degree of freedom. However, because I shot documentaries throughout the Middle East, I also travelled to more close-minded countries and areas. That was difficult, but I was determined to succeed. I was denied approval from some many territories, and many people did not give me the respect I deserved. However, there are also plusses to being a female journalist. Going to Algeria, Yemen or Iran, I was able to connect with women who were denied their rights. They trusted me to tell their stories, because I understood their position, and knew their culture.”

You state you try to tell the untold stories that go against the narrative of those in power. Did that every cause you trouble? “Well, it is a daily challenge for me. My core principle is that I only work on stories I can cover 100% independently and objectively. When I cannot be open and honest about a story, I stay away from it. When I started as a journalist 25 years ago, Lebanon was controlled by the Syrian army and Syrian politics; surveillance and censorship were rampant. I chose to cover social issues, and not politics, because I knew the scope of journalistic freedom in that area was small.

My core principle is that I only work on stories I can cover 100% independent and objectively

After the Arab Spring took place in 2011, the situation changed drastically. People have started to speak out. Yes, I know it has also become more chaotic, with the backlash from the regimes intensifying every day. However, people are discussing more, and talk more openly. As I was still facing an editorial ceiling that prevented me from voicing my opinion on many issues and stopped my documentaries from being broadcasted, I decided to start my own platform. We are trying to change the system from within.”

So, whilst people are more comfortable with expressing their political opinions, censorship has increased simultaneously? “Yes. The revolution brought a short period of increased freedom, which now evaporates quickly. In Egypt, the media is completely controlled by the regime. It was not like this in the past six or seven years ago, when there were relatively private and independent media. In the Gulf, the censorship is higher than ever. If you say anything against the state, you can go to prison for five to ten years. In Lebanon more than 30 people who have merely expressed their opinion on social media are under investigation. The regimes now know that if there is a revolution in one Arab country, it is likely other countries are also affected. We share the same language, we have pan-Arab media and people are in touch via social media. It is contagious, so regimes try to control it as much as they can.”

It seems the free press is perhaps more needed than ever. “Exactly, which is why we are frankly trying to push the freedom we have to the maximum. We will not make it easy for others to suppress our voices, as independent journalism is too important. Just look at the case of Jamal Khashoggi’s brutal killing. If you examine how it was covered, you see how divided we are as Arab media. I mean, this was a Washington Post victory, whereas Khashoggi’s death was our story. He was an Arab journalist writing for Arab media – most of us knew him. The coverage of his death was a failure of Arab journalism.”

What lies behind this failure? “Well, part of the reason is that we have three mayor powers in the Middle East: Saudi Arabia, Qatar and Iran. These three have their own media giants. They are really influential. The regimes have discovered power of the media – both traditional and new – during the Arab Spring, and are willing to invest ever-increasing amounts of money in ideological media. It is hard to compete with that. In the case of Khashoggi, as Daraj.com we tried to speak up. We do not have the resources the Washington Post has, but we managed to publish analyses and opinion pieces, which was in that sense bold and progressive. Sometimes you have to take a stand. This was brutal killing, almost a 100% proven to be orchestrated by the Saudi regime. You cannot escape and hide, and say that it did not happen. However, as many were merely copying the Qatari or Saudi narrative, it was a challenge to get our story out there.”

Arab media need financial support, and need a network, until they can stand on their own feet, financially

The West have retreated in the Middle East, whilst the Russians are expanding their presence

Diana Moukalled is een ervaren Libanese journalist. Zij is columnist van Asharq Al-awsat en oprichter van het online mediaplatform *daraj.com*. Daarnaast is zij producent van verschillende documentaires.

Do you think increased cooperation between Western and Arab media would be beneficial for journalism in the Middle East? “Frankly, Daraj was created with the support of some European institutions believing in democratic values. Unfortunately, the chance of having an independent media outlet solely supported by Arab investors is close to zero. Do not get me wrong, there are small and honest outlets in the Arab world, and journalists who do a very good job, but they do not have big platforms or institutions behind them. Arab media need financial support, and need a network, until they can stand on their own feet, financially.”

Do you see the suppression of free and open media as a regional or global trend? Could you for instance draw parallels to the rise of anti-liberal voices in Hungary and Poland? “Surely. Take a look at Russia, see the media that they have invested in. They are broadcasting in multiple languages across the world with a huge budget. This is working for them. They have managed to keep Bashar al Assad in power, a dictator who killed half a million of his people, not only because of their military presence on the ground. The russians are using their media outlets to spread their narrative. The West has retreated in the Middle East, whilst the Russians are expanding their presence. Iran has always been strongly present. Progressives have left a space wide open for them. They are effective, which can also be seen in Eastern Europe.”

So part of the solution should be more European involvement in the region? “Yes, but it is important how you shape that involvement. Look, do you remember the fight that took place between Canada and Saudi Arabia over human rights activist Samar Badawi? What was the position of many of the EU leaders towards that? It was shameful. Many did nothing to support Canada. They issued only very, very shy statements. So, if this happens with Canada, which is part the free world, think about how little the support for people living in the Arab world is. You know what Trump said after Khashoggi was found murdered? That his life is not equal to the billions that are being earned through arms deals. People are being abandoned, left alone. It would be to the benefit of the region, but also of international security generally, to have more European presence – not militarily, but by reaching out to people who need support. By being out there, loud and clear, simply saying that people who commit crimes are criminals, and by stopping the support of brutal regimes.” ●

Coen Brummer

Wat is sociaal-liberalisme?

longread

57	Inleiding
60	§1 De overtuiging dat vrijheid actie vereist
63	§2 Ontwikkeling als sleutel tot vooruitgang
66	§3 Emancipatie van het individu
69	§4 Democratisering van de samenleving
72	§5 Het sociaal-liberalisme als eigenstandige stroming
73	§6 Sociaal-liberalisme en de toekomst

1 | *De Volkskrant*,
23 november 1998.

2 | *NRC Handelsblad*,
8 december 1998.

3 | 'We blijven democraten',
interview met Thom de
Graaf, *idee*, mei 1999.

4 | Pamflet *Opschudding*.
Meer ambitie voor D66, 1998,
p. 8, 9, 16, 21.

Inleiding

De D66'ers die in de avond van 21 november 1998 na hun partijcongres in Gouda huiswaarts keerden, hadden een kleine revolutie op hun geweten. Drie decennia eerder was de partij opgericht als een democratische vernieuwingsbeweging die wars was van ideologie. Maar de leden hadden een voorstel aangenomen waardoor D66 zich vanaf dat moment 'sociaal-liberaal' zou noemen. De indieners van het voorstel benadrukten dat het hen louter ging om politieke herkenbaarheid. D66 zou geen nieuwe weg inslaan. Maar de keuze bleef niet zonder gevolgen.

Hans van Mierlo zocht hoofdschuddend de garderobe op ('wij hebben nooit meegedaan aan die flauwekul'). De aanwezige journalisten schreven over de ommekeer van de 'enige partij zonder beginselprogramma'.¹ RTL Nieuws opende haar avonduitzending met het bericht en sprak van een 'einde van een tijdperk'. De pas aangetreden partijleider Thom de Graaf sorteerde behendig voor op de toekomst. Hij omarmde de congresuitspraak ('weinig nieuws onder de zon') en schreef een opiniestuk in *NRC Handelsblad* waarin hij sociaal-liberalisme definieerde als paars, het midden tussen PVDA en VVD.² Tegelijkertijd haastte hij zich te zeggen dat 'de grootste herkenbaarheid' van D66 nog altijd werd ontleend aan de 'markante wens het politieke systeem te willen veranderen'.³

Hoe het ook zei, het congres van D66 had toenadering gezocht tot een politieke stroming met een lange geschiedenis in de Nederlandse politiek. Waar eerdere interne gesprekken over ideologische benamingen – onder meer op initiatief van het hoofdbestuur eind jaren zeventig en op het partijcongres in Zwolle in 1983 – op niets uitliepen, koos de partij nu definitief voor een politieke familie.

Hoe waren de leden gekomen tot deze kleine aardverschuiving? De uitspraak van het congres was niet uit de lucht komen vallen. De motie was een voorstel van *Opschudding*, een club overwegend jonge D66'ers. Ze maakten zich zorgen over het gebrek aan profiel van de partij. Tijdens bijeenkomsten in zaaltjes discussieerden ze over een nieuwe aanpak. Het was tijd voor een nieuwe partijkleur (geel, de kleur van het liberalisme), 'andersdenkenden' moesten worden uitgenodigd op congressen en partijleden moesten stemmen over politieke kwesties via online referenda.⁴ Over de 'ondertitel' die de partij moest krijgen was volop debat. Tijdens een bijeenkomst in de Kargadoor aan de Utrechtse

Oudegracht lagen de opties op tafel. Links-liberaal, vrijzinnig-democratisch, liberaal-democratisch, liberaal, enzovoorts. Op stembriefjes noteerden de aanwezigen hun top drie. Aan het eind van de middag stond de keuze van *Opschudding* vast. D66 moest zich ‘sociaal-liberaal’ noemen. Op het congres van 21 november was de club aanwezig. Ze verzamelden stemmen en deelden op geel papier gedrukte pamfletten uit. Een van de opschudders had bedenkelijk corvee die dag. Hij liep door de zaal in een geel kippenpak.

In de jaren na het besluit maakte de partij weinig haast met het uitwerken van haar nieuw verworven politieke gedachtegoed. Betrokkenen bij *Opschudding* publiceerden in 1999 een ‘voorzet’ in de aanloop naar een nieuw beginselprogramma. ⁵ Ook diende *idee*, het tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van D66, als podium voor dit debat. ⁶ Maar het uiteindelijke beginselprogramma stelde teleur. Het besloeg slechts één A4 en bood weinig verrassende inzichten.

In 2006 veranderde dit. De Permanente Programma Commissie van D66 en het tot ‘Kenniscentrum’ omgedoopte wetenschappelijk bureau stelden vijf sociaal-liberale ‘richtingwijzers’ op. ‘Vertrouw op de eigen kracht van mensen’, ‘Beloon prestatie en deel de welvaart’, ‘Denk en handel internationaal’, ‘Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving’ en ‘Koester de grondrechten en gedeelde waarden’. In de jaren daarna werden bijbehorende essays geschreven. Deze moesten de basis vormen van het nieuwe gedachtegoed van D66. Voor het eerst formuleerde de partij uitgebreid wat sociaal-liberale politiek voor haar betekende. De teksten geven inmiddels al een generatie lang richting aan het politiek handelen van politici op lokaal, landelijk en internationaal niveau.

‘Opeenvolgende generaties liberalen vonden het liberalisme namelijk telkens opnieuw uit’

Zoeken naar sociaal-liberaal denken

De richtingwijzers zijn waardevol als eigentijdse invulling van sociaal-liberale politiek, maar feit blijft dat er vanuit de partij weinig studie is verricht naar sociaal-liberalisme als politieke stroming. En dat is zonde. Het liberalisme in Nederland is een veelkleurige traditie die inspiratie biedt bij het aangaan van actuele politieke vraagstukken. Opeenvolgende generaties liberalen vonden het liberalisme namelijk telkens opnieuw uit. Van Johan Rudolph Thorbecke (1798–1872) die de macht van koning, aristocratie en kerk inkaderde met de grondwet, via Samuel van Houten (1837–1930) die de overheid een rol gaf in het sociaal domein met zijn kinderwet, tot Hendrik Goeman Borgesius (1847–1917) die in het kabinet der sociale rechtvaardigheid de leerplichtwet, woningwet en ongevallenwet tot stand bracht. ⁷ Daarbij werd het liberalisme voortdurend beïnvloedt door andere politieke stromingen. Denk aan de sociaal-

⁵ | Pamflet *De voorzet*, 1999.

⁶ | Zie Herman Beun, ‘Paars is niet sociaal-liberaal’ in: *idee*, mei 1999.

⁷ | Zie Gerrit Taal, *Liberalen @ Radicals in Nederland 1872–1901*, Nijhoff, Amsterdam 1980.

⁸ | A.P.M. Lucardi, ‘Op zoek naar zusterpartijen. D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa’ in: G. Voerman, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen 1993, p. 200–228, 216.

⁹ | Edmund Fawcett, *Liberalism. The life of an idea*, Princeton University Press, Princeton 2014, p. xiii.

mocratie, maar ook aan het democratisch radicalisme, dat verregaande democratische hervormingen wilde, zoals het afschaffen van de Eerste Kamer en het invoeren van een referendum. ⁸

Met dit essay wil ik het sociaal-liberale denken traceren binnen deze brede stroming van het liberalisme in Nederland van het midden van de negentiende eeuw tot het heden. De werkwijze ontleen ik aan het boek *Liberalism. The life of an idea* van Edmund Fawcett. De auteur stond voor de taak het liberalisme te beschrijven over een lange periode. Fawcett besloot niet te zoeken naar een sluitende definitie, maar schetste een basale *outlook* die liberalen de afgelopen anderhalve eeuw deelden. Hij componeerde het liberalisme uit vier elementen: Liberalen erkennen de onvermijdelijkheid van ethisch en materieel conflict in een samenleving. Ze wantrouwen macht. Ze hebben vertrouwen in de menselijke vooruitgang. En ze respecteren menselijke verscheidenheid. ⁹

Deze elementen hebben ook binnen het sociaal-liberale denken een plaats. In aanvulling op deze vier liberale uitgangspunten vul ik het begrip sociaal-liberalisme verder in. Dit doe ik door het te positioneren op de aspecten 1. vrijheid, 2. mensbeeld, 3. gelijkheid, en 4. politieke participatie. Dit leidt tot de volgende vier ‘zoeklampen’ waarmee ik op zoek ga naar het sociaal-liberale denken van verschillende generaties politici: 1. Een positief vrijheidsbegrip, vanuit de overtuiging dat vrijheid actie vereist. 2. Een mensbeeld waarin ontwikkeling de sleutel is tot persoonlijke en maatschappelijke vooruitgang. 3. Een opvatting van gelijkheid die uitgaat van de noodzaak het individu te emanciperen in plaats van de groep. 4. Een ideaal van politieke participatie gebaseerd op democratisering van de samenleving.

In de eerste vier paragrafen wordt telkens een van deze politieke principes beschreven aan de hand van episodes in de Nederlandse politieke geschiedenis. Samen bieden ze een schets van honderdvijftig jaar sociaal-liberaal denken. Het is een zoektocht naar continuïteit in anderhalve eeuw politiek debat, in het volle besef dat er ook veel discontinuïteit is te vinden. Na deze exercitie volgen in §5 enkele opmerkingen over de zelfstandige positie van het sociaal-liberalisme als politieke stroming. Tot slot wordt in §6 een begin gemaakt met een agenda voor sociaal-liberalen in de toekomst.

§I De overtuiging dat vrijheid actie vereist

Het kan goed worden beargumenteerd dat de basis van het sociaal-liberale denken het besef is dat individuele vrijheid niet zomaar uit de lucht komt vallen. Klassiek-liberalen benadrukken een zogenaamd ‘negatief’ vrijheidsbegrip. Dit gaat uit van de gedachte dat vrijheid de afwezigheid is van dwang. Wie met rust wordt gelaten, is volmaakt vrij. Daarin past het streven naar een overheid die zich slechts richt op de randvoorwaarden van het menselijk bestaan, zoals veiligheid. Binnen het sociaal-liberalisme is vrijheid een rijker concept. Wie de kans niet krijgt zich te ontwikkelen, kan geen volwaardig leven leiden. Hij is niet echt ‘vrij’ om eigen keuzes te maken. Bij dat vrijheidsbegrip past een overheid die een actieve rol speelt in de samenleving. Altijd met het uitgangspunt de vrijheid van individuen te respecteren, maar wel door voorwaarden te scheppen om die vrijheid mogelijk te maken. Bijvoorbeeld door het bieden van onderwijs, toegankelijke gezondheidszorg en door mensen te beschermen tegen ongelijke machtsverhoudingen.

Dit positief vrijheidsbegrip is niet zonder dilemma’s. Wie voor mensen gaat bepalen wat zij nodig hebben om ‘werkelijk’ vrij te zijn, kan uitkomen bij het standpunt dat dwang gerechtvaardigd is om dit te bereiken. De Russisch-Britse ideeënhistoricus Isaiah Berlin (1909–1997) verkende dit dilemma in het beroemde essay *Two Concepts of Liberty*. Dictaturen hebben in de geschiedenis meer dan eens geweld en oppressie gebruikt omdat mensen volgens de machthebbers niet beseften wat hun ware doel was in het leven. Positieve vrijheid kan zo ontaarden in een despotisme van dictators of deskundigen, die wel weten wat goed is voor mensen. ¹⁰ Zelfbeheersing is, kortom, op zijn plek.

De notie dat mensen niet ‘vanzelf’ in vrijheid leven, is al terug te vinden bij de liberale staatsman Thorbecke. Op 6 mei 1844 hield hij als pas aangetreden Tweede Kamerlid een toespraak op het Koninklijk Instituut in Amsterdam. Het thema was ‘het hedendaags staatsburgerschap’. In zijn verhaal leek Thorbecke te zijn bevangen door een opvallend progressieve ingeving. In de samenleving signaleerde Thorbecke een groeiende kloof van ‘toenemenden rijkdom aan den eenen, armoede aan den anderen kant’. Dit was een probleem voor liberalen. Zij vonden dat staatsburgerschap (waaronder kiesrecht) was verbonden aan voorwaarden als inkomen of intellectuele vaardigheden. Je kon mensen wel voorhouden dat het staatsburgerschap binnen handbereik was, maar die belofte was niets waard als bleek dat een groeiende groep Nederlanders nooit in

¹⁰ | Isaiah Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid*, Boom, Amsterdam 2010, p. 56.

¹¹ | Johan R. Thorbecke, *Rede over het hedendaagsche staatsburgerschap*, 6 mei 1844, Amsterdam.

¹² | Handelingen Tweede Kamer, 24 november 1874.

¹³ | Pieter Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, J.B. Wolters, Groningen 1886, p. 40.

¹⁴ | Meine Henk Klijsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische bond 1901–1946*, Bert Bakker, Amsterdam 2008, p. 76.

¹⁵ | Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966–2003*, SDU Uitgevers, Den Haag 2003, p. 26–32.

¹⁶ | Verkiezingsprogramma D’66, 1967.

aanmerking zou komen. In de woorden van Thorbecke: ‘Wat is die wetgeving, tenzij ironie?’ ¹¹

Thorbecke zelf besteedde in zijn praktische politiek weinig aandacht aan deze gedachte. Maar volgende generaties van liberalen des te meer. Zij verkenden opnieuw de rol van de overheid, omdat zij werden geprikkeld door de slechte leefomstandigheden van lagere klassen: de ‘sociale kwestie’. Symbolisch is de toespraak die de Haagse jurist Jan Kappeyne van de Coppello hield op 24 november 1874 in de Tweede Kamer. Na de Grondwet van Thorbecke was het tijd dat de liberalen de bakens verzetten. De overheid moest zich ontfermen over ‘kennis, zedelijkheid en rijkdom’, vond Kappeyne. ¹² Maar altijd vanuit het doel mensen vooruit te helpen, zodat ze werkelijk in vrijheid konden leven. Een decennium later, in 1886, schreef de latere eerste minister Pieter Cort van der Linden in *Richting en beleid der liberale partij* dat ‘al te dikwijls’ werd vergeten dat het liberalisme ‘niet alleen is negatief, afwering van ongegronde overheersching, maar ook positief, bevordering van individuele vrijheid.’ ¹³

Met de oprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb) in 1901 verzamelden progressieve liberalen, radicalen en andere vooruitstrevende politici zich onder één dak. Hiermee kreeg ook het idee van positieve vrijheid een vaste plek in het Nederlands partijlandschap. In het beginselprogramma stond dat maatschappelijke vooruitgang niet was gediend bij verscherping van de klassenstrijd. De partij zag niets in de wens van de socialisten om het persoonlijk eigendomsrecht op productiemiddelen te laten vervallen. Maar evenmin vonden de vrijzinnig-democraten dat de overheid ‘slechts noodgedwongen, schoorvoetend’ zou mogen ingrijpen in de economie. ¹⁴ Krachtige sociale wetgeving moest maatschappelijke oorzaken wegnemen ‘welke tusschen de leden van het volk ongelijkheid scheppen of versterken ten aanzien van hun ontwikkelingsvoorwaarden.’ Wie wilde dat mensen écht vrij waren, moest daar iets voor doen.

Na de Tweede Wereldoorlog raakte het positieve vrijheidsbegrip in wezen dakloos. De vdb ging op in de Partij van de Arbeid (pvda). De meest liberale schare leden koos voor de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (vvd). Met de oprichting van D’66, toen nog met apostrof, ontstond opnieuw een partij die uitging van een positief vrijheidsbegrip. Toch viel dit niet direct op. Na een slimme campagne kwam D66 te boek te staan als partij van democratische vernieuwing. En dat terwijl het initiatiefcomité een lijst met 37 voorstellen had opgesteld die meer thema’s besloegen dan democratie. ¹⁵ Het gros ademt de gedachte dat vrijheid van het individu vraagt om overheidsingrijpen. Zo pleitte de partij voor gelijke beloning voor mannen en vrouwen, het beter verankeren van de vrijheid van meningsuiting en demonstratie in de wet en het verspreiden van ‘kennis en middelen’ die rationele gezinsplanning mogelijk maken. ¹⁶ Daarbij kan natuurlijk worden beargumenteerd dat ook het principe van democratisering de vrijheid van mensen doet toenemen.

Een treffende omschrijving van dit vrijheidsbegrip is te lezen in het pamflet *Grondslagen van vrijheidsgezind politiek handelen* uit 1978. Het stuk is

17 | Pamflet *Grondslagen van vrijheidsgezind politiek handelen*, 1978.

18 | En dat van lid Hans Wiegel in het bijzonder.

19 | Elida Tuinstra, ‘Liberalisme in Nederland’, *Liberaal Reveil*, (1980), nr. 3.

20 | Menno van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66*, Ebrurom, Delft 2012, p. 282.

uitgebracht door het partijbestuur van D66 en naar verluid geschreven door rechtsfilosoof en toenmalig partijvoorzitter Jan Glastra van Loon. ‘Voor D’66 bestaat vrijheid niet uit afgeperkte terreinen waarop individuen hun gang kunnen gaan, maar uit ontplooiingsmogelijkheden die mensen voor elkaar scheppen door de manier waarop zij met elkaar omgaan. Die vrijheid bestaat slechts voor zover wij haar telkens opnieuw laten ontstaan.’¹⁷

Deze omschrijving vormt een scherp contrast met het vrijheidsbegrip dat de vvd centraal stelde in de naoorlogse periode. Na de oorlog had een aantal vdb’ers zich aangemeld bij de vvd, maar de partij liet zich meer en meer voorstaan op hun klassiek-liberale en conservatieve instelling. Niet voor niets waren veel D66’ers van het eerste uur vvd’ers die zich niet meer herkenden in hun partij, zoals Hans Gruijters en Erwin Nypels. Pogingen van partijleiders als Joris Voorhoeve en Hans Dijkstal om de vvd om te buigen naar een meer sociaal-liberale partij liepen stuk op het conservatieve liberalisme van de meerderheid van de leden.¹⁸ Tweede Kamerlid voor D66 Elida Tuinstra schreef in 1979 in het artikel *Liberalisme in Nederland* dat de vvd een ‘statisch vrijheidsbegrip’ hanteerde. De partij deed niets voor de ‘vrije ontplooiing’ van mensen, toen zij zich geconfronteerd zagen met maatschappelijke uitdagingen, zoals de onafhankelijkheid van Indonesië, het milieu, de revolutie van de jaren zestig, emancipatie of werkloosheid. ‘De vrije ontplooiing is dan wel weggelegd voor de Nederlander maar niet voor de Indonesiër. Wel voor de ondernemer, maar geen vrijheid voor de burger om frisse lucht in te ademen. Wel ontplooiing voor de nationale economische groei, maar afhankelijkheid in de ontwikkelingslanden, en wel vrijheid voor de producent zonder vrijheid voor de consument om te vertellen of hij dat product wel wenst.’¹⁹

In de recente geschiedenis is het positief vrijheidsbegrip ook herkenbaar in het politiek gedachtegoed van D66. In 2007, een half jaar na zijn aantreden als politiek leider, sprak Alexander Pechtold het ledencongres toe in Rotterdam. Hij omschreef het liberalisme van D66 in zijn zuivere vorm als ‘sociaal’ en ‘vrijzinnig’. Het was gericht op het individu als ‘zelfstandig, zelfbewust en zelfverantwoordelijk’. Als een liberalisme dat de ontwikkeling van het individu wilde voortzetten, door hem of haar bij te staan in het zoeken naar vrijheid en zelfredzaamheid: ‘Wij stellen iedereen in staat erbij te horen. Zijn plek te hebben. Wij gunnen het iedereen medeverantwoordelijkheid te dragen, deel te zijn van de gemeenschap. Wij kunnen er niet tegen als mensen apart staan. Buiten hun schuld hun hand moeten ophouden.’²⁰

Opvallend is dat de belangrijkste argumenten die sociaal-liberalen en klassiek-liberalen in het debat over positieve en negatieve vrijheid wisselen tijdloos van aard zijn. Zelfs de discussies in de handelingen van de Tweede Kamer uit de jaren 1870 doen modern aan. Wanneer is een mens echt vrij en hoever reikt de verantwoordelijkheid van de staat? Het positieve vrijheidsbegrip in het sociaal-liberale denken doet recht aan de weerbarstigheid van de realiteit: mensen vrij *laten* is vaak niet genoeg om mensen ook daadwerkelijk vrij te laten *zijn*.

21 | Zie hoofdstuk 3 van John Stuart Mills *On Liberty*, 1859.

22 | Arnold Kerdijk, *Leerplichtigheid*, J.L. Beijers, Utrecht 1870, p. 1

§2 Ontwikkeling als sleutel tot vooruitgang

Een van de uitgangspunten van het liberalisme is de erkenning dat de samenleving niet statisch is. Liberalen zien in dat verandering niet valt te stoppen. De geschiedenis kent geen wetmatigheid, zoals door Marx en Hegel geïnspireerde socialisten denken, en is niet af te remmen, zoals conservatieven beogen. Liberalen, met name sociaal-liberalen, omarmen deze voortdurende verandering en zoeken naar manieren om haar in goede banen te leiden. Van oudsher *kanaliseren* liberalen dus veranderingen in plaats van ze simpelweg tegen te werken. Zorgen dat het individu mee kan komen door zich te ontwikkelen is daarom belangrijk. Het is een manier om mensen zelfredzaam te maken, ook in tijden van verandering.

In het sociaal-liberale denken helpt onderwijs mensen zich te ontwikkelen tot vrije individuen, tot betere versies van zichzelf. Dat is een nastrevenswaardig doel op zich. Het gaat lijnrecht in tegen de conservatieve visie op de mens, die haar ziet als wezen dat geneigd is tot het kwade. Maar even zo belangrijk is het dat mensen die zichzelf ontwikkelen een bijdrage leveren aan de samenleving. De Britse filosoof John Stuart Mill (1806–1873) schreef in zijn klassiek geworden werk *On Liberty* dat de samenleving ruimte moet geven aan de verschillende karakters die vrije ontwikkeling oplevert. De mens is geen machine, gebouwd op basis van een blauwdruk, maar een boom die voortdurend groeit in verschillende richtingen.²¹ Een samenleving die hieraan ruimte geeft, profiteert uiteindelijk van de diversiteit in opvattingen en levensstijlen. Vanuit deze argumentatie moeten de pleidooien van sociaal-liberalen voor onderwijs worden gezien.

Het idee dat mensen die zich ontwikkelen zichzelf en de samenleving een dienst bewijzen, won aan populariteit in de tweede helft van de negentiende eeuw. De jonge jurist Arnold Kerdijk (1846–1905) schreef in 1870 dat het belang van onderwijs nog nooit zo groot was geweest. Gelijkheid voor de wet (‘de gouden vrucht van de revolutie’) kwam pas tot leven, als ‘algemeen verspreid volksonderwijs’ dit mogelijk maakte. Door de vooruitgang van de industrie werden vaardigheden belangrijker dan fysieke kracht. En door de ‘zegepraal van de vrije handel’ hing de rijkdom van een volk dus af van zijn bekwaamheid.²² Daarbij was er in een tijd van democratisering een direct verband tussen onderwijs, burgerschap en goed bestuur. Tijdens een debat over de rijksbegroting in de Tweede Kamer in 1874 zei Kappeyne van de Coppello het Kerdijk na. ‘De staat moet zorgen dat voor iedere burger onderwijs verkrijgbaar zij in de openbare school,

23 | Handelingen Tweede Kamer, 24 november 1874.

24 | Handelingen Tweede Kamer, 6 maart 1900.

25 | Klijnsma, *Om de democratie*, p. 77.

26 | *Beginselverklaring en werkprogram Vrijzinnig-Democratische Bond*, 1920.

27 | *Algemeen Handelsblad*, 27 november 1939.

28 | C. Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871–1956*, Boom, Amsterdam 2008, p. 65.

hetwelk dien burger later in staat zal stellen de taak te vervullen, waartoe hij op rijper leeftijd in de maatschappij geroepen zal worden.’²³

Omdat het belang van onderwijs toenam, groeide ook de wens om het schoolverzuim terug te dringen. Op korte termijn was het voor ouders verleidelijker hun kinderen te laten werken dan ze naar school te sturen, met alle negatieve gevolgen van dien. Om die reden nam het Kamerlid Van Houten in zijn initiatiefwet tegen Kinderarbeid ook een leerplicht op, die in de wetsbehandeling sneuvelde. Vijfentwintig jaar zou de leerplicht een veelbesproken thema blijven, tot minister van Binnenlandse Zaken Goeman Borgesius er in 1900 in slaagde een wet op de leerplicht aangenomen te krijgen. Voor de behandeling van het wetsvoorstel zei hij dat hij rekende op een flinke strijd. Maar de regering zou ‘in het belang van het land en van de volksontwikkeling’ die strijd niet uit de weg gaan.²⁴

Ook in later tijden heerste onder vooruitstrevende liberalen het geloof dat ontwikkeling door onderwijs de sleutel was tot menselijke en maatschappelijke vooruitgang. In een tijd waarin linkse sociaaldemocraten kozen voor ‘gelijke uitkomsten’ en de rechtse liberalen een terughouden-de overheid wilden, kozen de politici van de vdb voor gelijke mogelijkheden voor mensen om zich te kunnen ontplooien.²⁵ Gelijke kansen stonden centraal. Niet voor niets stond in het ‘werkprogram’ van de Vrijzinnig-Democratische Bond uit 1920 te lezen dat de leden de ontwikkeling van de Nederlandse bevolking zowel intrinsiek als instrumenteel van groot belang vonden. Onderwijs was belangrijk voor het ‘geestelijk leven van het volk’, maar ook voor de participatie in de samenleving. Daarom verdiende het aandacht en steun van de overheid.²⁶

‘Juist de politici die in voortdurende ontwikkeling het middel zagen tot vooruitgang, liepen voorop bij onderwijs hervormingen’

Juist de politici die in voortdurende ontwikkeling het middel zagen tot vooruitgang, liepen voorop bij onderwijs hervormingen. De vrijzinnig-democraat Gerrit Bolkestein, een leven lang actief in het onderwijs, trad na zijn pensionering aan als minister van Onderwijs in het tweede kabinet De Geer. Op 26 november 1939 hield hij een lezing op het ledencongres van de vdb over onderwijsvernieuwing. Om te kunnen bieden wat de maatschappij van leerlingen vroeg, moest een ‘forsche stoot’ van hervorming worden gegeven. Leerlingen moest zelfstandiger worden en het onderwijs moest zo ver mogelijk worden geïndividualiseerd om beter aan te sluiten bij de kwaliteiten van leerlingen. Daarbij moesten lichamelijke opvoeding en karaktervorming vast onderdeel worden van het curriculum. Deze zaken waren volgens Bolkestein te belangrijk om over te laten aan het particulier initiatief van de ouders.²⁷ De snel veranderende tijd vroeg om een ander soort onderwijs en het was zaak dat onderwijzers hiermee aan de slag gingen.²⁸

De naoorlogse periode zag de samenleving ingrijpend veranderen. Ze werd egalitair en dynamisch, vanuit de gedachte dat iedereen de mogelijkheid moest krijgen om de sociale ladder te beklimmen. Sleutel tot deze sociale mobiliteit was het onderwijs. Drempels tot (door-) leren, ook financiële, moesten beslecht worden. Het bracht D’66 ertoe in haar eerste verkiezingsprogramma te schrijven dat ‘het ontbreken van geld’ niemand zou mogen hinderen om ‘het onderwijs te ontvangen dat hij nodig heeft’. Onderwijs had volgens de partij tot doel de ‘totale persoonsontplooiing’ te bevorderen, waaronder ‘het logische en sociale denken, het verantwoordelijkheidsgevoel, de levensbeschouwelijke vorming en het expressievermogen’.²⁹

Deze standpunten werden voorzien van een intellectueel fundament met het pamflet *De filosofie van D’66* door de Utrechtse wethouder (en latere staatssecretaris en minister) Henk Zeevalking. ‘Wie de mens van morgen meer vrijheid en gelijkheid wil geven en een betere verdeling van de democratische waarden over allen wil bewerkstelligen,’ schreef Zeevalking, ‘dient bij het onderwijs te beginnen.’ Hij bepleitte een verhoging van leerplicht naar achttien jaar en was bereid ‘miljoenen guldens’ meer te betalen voor onderwijs. ‘Men verdedigt onze beschaving, in zoverre daarvan sprake is, beter met een zo perfect mogelijk onderwijsstelsel dan met straaljagers en kanonnen al zal men nooit geheel buiten bepaalde destructieve afweermiddelen kunnen.’³⁰

Ook tegenwoordig is de gedachte dat ontwikkeling en ontplooiing voorwaarden zijn voor maatschappelijke en persoonlijke vooruitgang nog terug te vinden in het gedachtegoed van het sociaal-liberalisme. Bij de totstandkoming van de *Richtingwijzers* koos de Permanente Programma-commissie van D66 ervoor het eerste essay *Vertrouw op de eigen kracht van mensen* te beginnen met de vaststelling dat mensen niet als kundige, zelfstandige en intelligente wezens worden geboren, maar dat deze eigenschappen zich moeten ontwikkelen. ‘Wij zijn geen mens, wij worden (gaandeweg) mens.’ Dit vraagt om een sociale omgeving en een rol van de overheid, bijvoorbeeld door onderwijs te faciliteren.³¹ In politieke zin was de agenda van D66 het afgelopen decennium gebouwd op onderwijs als middel tot individuele ontplooiing en maatschappelijke vooruitgang: ‘Onderwijs als motor van groei en kansengelijkheid’ kopte het betreffende hoofdstuk in het verkiezingsprogramma in 2017.

Het is opvallend hoe herkenbaar de argumenten nog zijn van Kerdijk, Kappeyne en allen die na hen kwamen. Elk in hun eigen tijd werden zij geconfronteerd met een wereld die in hoog tempo veranderde. Revoluties – of ze nu industrieel, politiek of cultureel van aard waren – waren onderdeel van hun realiteit. Hun eerste reflex was het wapenen van burgers tegen de realiteit van verandering. Door hen zich te laten ontplooien en door hen vaardigheden te laten ontwikkelen die goed waren voor henzelf en voor de samenleving als geheel.

30 | Verkiezingsprogramma D’66, 1967.

31 | Pamflet H. Zeevalking, *De Filosofie van D’66*, 1973.

32 | Essay *Vertrouw op de eigen kracht van mensen*, 2009.

§3 Emancipatie van het individu

Waar sociaaldemocraten groepen willen verheffen en conservatieven de bestaande maatschappelijke orde willen beschermen, staat binnen het sociaal-liberale denken de emancipatie van het individu centraal. Dit leidt tot het willen beëindigen van ongerechtvaardigde beperkingen die staat en maatschappij opleggen aan mensen. Daarmee is emancipatie in essentie een streven naar kansengelijkheid. Liberalen vinden het onrechtvaardig dat de kansen van individuen ongelijk zijn verdeeld op basis van willekeurige categorisering van mensen, bijvoorbeeld op basis van hun afkomst of geslacht of omdat zij tot een toevallige maatschappelijke minderheid behoren. De basis voor dit uitgangspunt is het streven naar lichamelijke en geestelijke zelfbeschikking.

Als we zien dat de geschiedenis is gevuld met onderdrukking van groepen mensen, waarom is het sociaal-liberale denken dan gericht op het individu? In een pluriforme samenleving behoren mensen de ene keer tot een meerderheid en dan weer eens tot een minderheid. Vrijheid en rechtvaardigheid voor het individu zullen daarom leiden tot vrijheid en rechtvaardigheid voor de groep. Een mens heeft immers meerdere identiteiten, die afhankelijk van de situatie al dan geen rol spelen.³² Daarom legt het sociaal-liberale denken de nadruk op ‘algemene voorwaarden’ waarbinnen individuen in vrijheid kansen kunnen grijpen. Maatregelen die alleen van toepassing zijn op leden van een bepaalde groep, zoals verplichtende quota, passen niet bij het sociaal-liberalisme.³³ Of, zoals VDB-voorman Marchant zijn visie samenvatte in een Kamerdebat in 1919 met sociaaldemocraat Troelstra: ‘de toegankelijkheid door eigen inspanning van elke plaats in de maatschappij, voor ieder.’³⁴

In de geschiedenis van het sociaal-liberale denken vertaalde het streven naar de emancipatie van het individu zich vaak in het streven naar gelijke kansen voor iedereen. Hierin zien we ook invloeden uit het radicalisme. Zo schreef de journalist en politicus Pieter Tak in 1888 dat de radicaal zich probeerde vrij te maken van vooroordeel: ‘Hij zoekt, onder elk verschil van uiterlijke omstandigheden en innerlijke overtuiging, den mensch; komt hij langs dezen weg tot de conclusie, dat andere mensen hetzelfde wezen hebben als hij, dan leert de eerstvolgende logische gevolgtrekking hem dat tusschen hem en anderen volkomen gelijkheid van recht bestaat.’³⁵ Het emancipatiestreven binnen het sociaal-liberale denken was dan ook sterk gericht op het streven naar rechtsgelijkheid en het wegnemen van belemmeringen voor individuen om te participeren.

32 | Zie hiervoor A. Sen, *Identity & Violence. The illusion of destiny* (Penguin Books, London 2007).

33 | Meine Henk Klijnsma, ‘D66 als vrijzinnig-democratische partij’ in: Daniel Boomsma, *De keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Boom, Amsterdam 2016), 254–256.

34 | Cornelis Groenewold, *H.P. Marchant (1869–1956) “le tigre néerlandais”*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 1992, p. 199.

35 | Groenewold, *Marchant*, p. 37.

36 | Aletta Jacobs, ‘Het doel der vrouwenbeweging’, in: *De Gids*, jaargang 63, 1899, p. 507.

37 | Klijnsma, *Om de democratie*, p. 407.

In de tweede helft van de negentiende eeuw was de positie van de vrouw hiervan het meest in het oog springende voorbeeld. Volgens het burgerlijk wetboek van 1838 waren vrouwen ‘handelingsonbekwaam’. De man was het hoofd van ‘echtvereniging’ en het aangaan van juridische overeenkomsten was niet voor vrouwen weggelegd. De situatie in Nederland was vergelijkbaar met andere landen in Europa. In Groot-Brittannië bracht het filosoof John Stuart Mill ertoe het pamflet *The subjection of women* te schrijven. Een fel pleidooi voor gelijke rechten voor man en vrouw, geïnspireerd door zijn vriendschap en latere huwelijk met de feministe Harriet Taylor. Ook in Nederland begonnen pamfletten te verschijnen, waaronder die van Geesje Feddes (*Gelijk recht voor allen!*), de Groningse liberale hoogleraar Bernard Tellegen (*De toekomst der vrouw*) en van de vooruitstrevende liberaal Samuel van Houten (*Over de maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw*).

Aletta Jacobs, de arts die als eerste vrouw afstudeerde aan een Nederlandse universiteit, beschreef de ideologische basis van dit streven in het artikel *Het doel der vrouwenbeweging* in tijdschrift *De Gids*: ‘Even als aan iedere groote en grootsche beweging van volkeren of van individuen de zucht tot vrijheid en onafhankelijkheid ten grondslag ligt, zoo beoogt ook onze beweging niets anders dan vrijheid en onafhankelijkheid voor de vrouw.’³⁶ Nadat de voorman van de vrijzinnig-democraten Henri Marchant er in 1919 in slaagde een wetsvoorstel aangenomen te krijgen dat vrouwen het stemrecht gaf, kandideerde Jacobs zich namens de VDB voor de Tweede Kamer. Een Kamerzetel liep ze net mis.

‘Ook de oprichting van D’66 is te zien als een gevolg van een streven naar individuele emancipatie dat past bij het sociaal-liberale denken’

De emancipatie van de vrouw was slechts één verschijningsvorm van het streven naar de emancipatie van het individu in het sociaal-liberale denken. In het interbellum werden debatten gewijd aan de vrijheid van ongelovigen om hun leven in te vullen zonder druk van de kerkelijke macht. Tekenend was de oppositie van de seculiere vrijzinnig-democraten tegen de invoering van het verbod op smalende godslastering in 1932. De minister van Justitie Jan Donner en VDB’er Marchant botsten, waarbij Marchant stelde dat de overheid zich niet bezig diende te houden met ‘het onzienlijke’, maar met het ‘menselijke’.³⁷ De wet van Donner haalde het zonder steun van de vrijzinnig-democraten, maar werd 82 jaar later alsnog afgeschaft door een initiatiefwet van D66 en SP.

Ook de oprichting van D’66 is te zien als een gevolg van een streven naar individuele emancipatie dat past bij het sociaal-liberale denken. Het initiatiefcomité – en later de partij – ging de boer op met een algemene boodschap aan iedere Nederlander. Vanuit de gedachte dat wat goed

was voor het algemeen belang, goed was voor iedereen. Het specifiek aanspreken van groepen was gebruikelijk in het verzuilde naoorlogse Nederland, vonden zij in strijd met het beginsel van het individu.

In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw verbrede deze emancipatieagenda zich opnieuw. D66-politica Anneke Goudsmit pleitte voor het wettelijk regelen van abortus en Elida Tuinstra (eveneens D66) wilde euthanasie wettelijk mogelijk maken. Het streven naar de emancipatie van het individu is geen echo uit het verleden. Ook in de tegenwoordige tijd maakt de wens mensen te bevrijden van het groepsdenken onderdeel uit van het sociaal-liberalisme. In dit licht kunnen de voorstellen worden gezien van D66 op het gebied van gelijke rechten voor LHBTI'ers of het streven naar 'leefvormneutraal beleid', waarbij het uitgangspunt is dat de gezinssamenstelling niet van invloed is op de relatie die iemand heeft met de overheid.

‘Ook in de tegenwoordige tijd maakt de wens mensen te bevrijden van het groepsdenken onderdeel uit van het sociaal-liberalisme’

In het sociaal-liberale denken is de samenleving een ruimte waarin vrije mensen rechten en mogelijkheden hebben om zelf te kiezen wat voor hen het goede leven is. De geschiedenis laat zien dat dit vaak actie vereist vanuit de overheid. Bijvoorbeeld door oneerlijke of onrechtvaardige regels uit de weg te ruimen, door discriminatie te bestrijden, of juist door rechten vast te leggen in de wet. Het vergt bovendien een overheid die altijd bereid is maatschappelijke verandering onder ogen te zien.

38 | Groenewold, Marchant, p. 208.

39 | Hans van Mierlo, *De keuze van D'66*, toespraak gehouden op de derde algemene ledenvergadering D'66, Leiden, 14 sept. 1968.

40 | Pamflet J. Wessel, D. Bark, H. Jongedijk, *De programpartij D'66 en de beginselpartijen*, 1970.

§4 Democratisering van de samenleving

In het sociaal-liberale denken is politieke participatie een voorwaarde voor individuele vrijheid en zelfbeschikking. Dit gaat gepaard met de overtuiging dat op handen zijnde ‘revoluties’ beter kunnen worden *gekanaliseerd* dan *geblokkeerd*. Zo sprak Kamerlid Van Houten in 1871, kort na het uitbreken van de revolutionaire en bloedige Commune van Parijs, over de noodzaak van liberalen om ‘het nieuwe’ en ‘het oude’ te verbinden, door uitbreiding van het kiesrecht en meer sociale wetgeving. Zo hoefden de gewelddadige taferelen van de Commune niet ook in Nederland plaats te vinden. Vijftig jaar later zei vdb-voorman Marchant dat hij revolutie niet noodzakelijk achtte voor maatschappelijke verandering en deze juist wilde voorkomen ‘door een wijze methode van regeeren’.³⁸ Op zijn beurt sprak D66-oprichter Van Mierlo vijftig jaar na Marchant over de noodzaak van een revolutie zonder geweld: ‘We moeten een revolutie maken voordat die uitbreekt, een stille revolutie, die kanalen graaft van de burgers en hun frustraties naar de centra van de macht, en dat met vreedzame middelen.’³⁹ Het antwoord op maatschappelijke onvrede is binnen het sociaal-liberale denken dan ook méér democratie in plaats van minder.

Toch is de bereidheid om geluiden uit de samenleving door te vertalen naar de politiek niet hetzelfde als een blinde gehoorzaamheid aan ‘de volkswil’. D66'ers J. Wessel, D. Bark en H. Jongedijk schreven in 1970 het pamflet *De programpartij D'66 en de beginselpartijen*, waarin ze het blind verafgoden van meerderheidsmeningen omschreven als ‘democratisme’. Het parlement zou niet *altijd* het sentiment onder de bevolking voorop moeten stellen.⁴⁰ Het mandaat van de gekozen volksvertegenwoordiger hoort voorop te staan, de politicus is geen ‘levend stemkastje’. Juist vanuit democratische beginselen hebben de representatieve elementen in ons politiek stelsel waarde. Een gekozen volksvertegenwoordiger kan bij de volgende verkiezingen ter verantwoording worden geroepen. Hij of zij kan politieke kwesties in samenhang bezien en kan via overleg met zijn collega's tot compromissen of andere standpunten komen.

De wens om de samenleving te democratiseren kreeg in de laatste decennia van de negentiende eeuw vorm in de strijd over het kiesrecht. Radicale liberalen pleitten voor forse uitbreiding van het aantal stemgerechtigden. Zo bekritiseerde het Amsterdamse radicale dagblad *Het Noorden* de inmiddels op leeftijd zijnde Thorbecke, omdat hij kiesrechtuitbreiding naliet en het parlement ‘commandeerde als een leger’. Het

41 | Taal, *Liberale & Radicalen*, p. 18–19.

42 | Taal, *Liberale & Radicalen*, p. 27.

43 | Rudy Andeweg, ‘Veroverd of gegund?’ in: Rudy Andeweg, Monique Leyenaar, *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2018, p. 35–36.

44 | Klijnsma, *Om de democratie*, p. 103–104.

45 | Klijnsma, *Om de democratie*, p. 280.

46 | *Handelingen Tweede Kamer*, 22 november 1921.

blad wilde dat het parlement een afspiegeling vormde van ‘de wil van de natie’.⁴¹ Kappeyne sprak in zijn al genoemde rede uit 1874 over het irrationele kiesrecht dat te veel mensen buitensloot. Het kwam hem meteen op een reprimande te staan van de liberaal Isaac Lely. Deze was bang dat het parlement zou verworden tot een slaafs en volgzaam orgaan dat achter de wens van de kiezer aanliep.⁴²

Het is niet verwonderlijk dat een van de heftigste botsingen tussen conservatieve en progressieve liberalen ging over democratie. Toen in 1891 het liberale kabinet Van Tienhoven werd geformeerd wilde de progressieve Johan Tak van Poortvliet alleen minister van Binnenlandse Zaken worden als hij het kiesrecht flink mocht verruimen. Maar in de Kamer werd zijn voorstel zodanig toegetakeld met wijzigingen dat hij het introk en nieuwe verkiezingen wilde. Het zorgde voor een definitieve breuk in de liberale familie. ‘Antitakianen’, tegenstanders van de uitbreiding van Tak, splitsten zich af van de partij de Liberale Unie en stonden vanaf nu te boek als de conservatieve ‘oud-liberalen’. Progressieven verlieten de Liberale Unie om de Radicale Bond te vormen, onder leiding van Willem Treub. Deze radicalen maakten zich, zoals gezegd, hard voor het afschaffen van de Eerste Kamer en het invoeren van een referendum. De Bond ging op in de VDB in 1901.⁴³

Democratisch radicalisme, hoewel in afgezwakte vorm, was ook te vinden bij deze nieuwe Vrijzinnig-Democratische Bond. Het Christelijke kabinet Kuyper trad aan in 1901, maar maakte geen aanstalten om een meer democratische grondwetswijziging door te voeren. Het deed VDB-voorman Hendrik Drucker besluiten een eigen voorstel te doen: Het algemeen kiesrecht voor mannen moest worden ingevoerd, de Eerste Kamer moest rechtstreeks gekozen worden en het kiesrecht voor vrouwen moest geleidelijk worden ingevoerd, iets wat destijds nog controversieel was. Het feit dat de partij dit bespreekbaar maakte, leverde sympathie op van de feministische beweging.⁴⁴

Het algemeen kiesrecht werd ingevoerd in 1917 (voor mannen) en in 1919 (voor vrouwen). Ook volgde de omslag van het districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging. Maar ook in de jaren hierna bleef de VDB zich profileren als democratisch gezinde partij. Ze wilden de Eerste Kamer nu zelfs afschaffen en meer democratie en zelfbestuur voor Nederlands-Indië.⁴⁵ Pieter Oud, de VDB’er die na de Tweede Wereldoorlog de VVD zou oprichten, pleitte in 1920 voor een referendum. Dit om grote onderwerpen aan kiezers voor te leggen, die geen inzet waren geweest van verkiezingen. Dat was belangrijk, volgens Oud, ‘vooral in een tijd waarin wij zoo snel leven als tegenwoordig’.⁴⁶

Met het opgaan van de VDB in de PVDA na de Tweede Wereldoorlog, verdween deze democratische vooruitstrevendheid voor enige tijd uit de Nederlandse politiek. Het streven naar democratisering nam pas in de jaren zestig weer serieuze vormen aan, vooral door maatschappelijke ontwikkelingen zoals de studentenprotesten van mei 1968. Met de oprichting van D’66 in 1966 werd democratisering opnieuw inzet van

47 | Verkiezingsprogramma D’66, 1967.

verkiezingen. De historische herkenbaarheid van de voorstellen die D’66 deed was groot. Zo echode in het Appèl bijvoorbeeld de wens door om de Eerste Kamer af te schaffen.

Met het referendum had de nieuw opgerichte partij een meer gecompliceerde verhouding dan de Vrijzinnig-Democraten en de Radicalen. In het eerste verkiezingsprogramma spraken de D66’ers over het ‘bestuderen’ van de wenselijkheid van een referendum onder ‘bijzondere omstandigheden’. Als argument voor een referendum noemden de D66’ers het feit dat tijdens een parlementaire periode zich vraagstukken konden voordoen die van grote betekenis waren voor het ‘gehele volksleven’.⁴⁷ Een redenering die doet denken aan die van VDB’er Oud. Oprichter Van Mierlo stemde in 1975 zelfs tegen een motie die vroeg om referenda, omdat vraagstukken ‘in samenhang’ moesten kunnen worden beoordeeld. Desalniettemin vond het referendum, meestal in de correctieve vorm, haar weg naar de verkiezingsprogramma’s van de partij.

‘Zeggenschap over het eigen leven kan worden bevorderd door democratische instrumenten, maar kan onder druk van ‘de tirannie van de meerderheid’ ook in het geding komen’

De haat-liefdeverhouding met het referendum is ook vandaag nog terug te vinden in het sociaal-liberale denken. Dat blijkt wel uit de debatten die de laatste tien jaar zijn gevoerd. Samen met GroenLinks en PVDA was D66 initiatiefnemer van het referendum over de Europese Grondwet in 2005. De partijen dienden eveneens een initiatiefwet in voor een raadgevend referendum. Na een lange parlementaire weg trad het wetsvoorstel in werking in 2015. Er volgden referenda over een associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne en een wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Het kabinet Rutte III, waar D66 onderdeel van uitmaakte, nam in 2018 het controversiële besluit de referendumwet in te trekken. Het ongemak met het referendum kan wellicht worden verklaard door de angst voor het ‘democratisme’ dat werd benoemd in het essay van Wessel, Bark en Jongedijk: inspraak en zeggenschap over het eigen leven kunnen worden bevorderd door democratische instrumenten, maar zouden onder druk van ‘de tirannie van de meerderheid’ evengoed in het geding kunnen komen. De ambigue verhouding met één democratisch instrument laat onverlet dat democratisering een centraal element is binnen het sociaal-liberale denken.

§5 Het sociaal-liberalisme als eigenstandige stroming

De vier elementen die hier zijn behandeld – het geloof dat vrijheid actie vereist; ontwikkeling als sleutel tot vooruitgang; emancipatie van het individu; en het streven naar democratisering – heb ik gebruikt als zoeklichten naar sociaal-liberaal denken in Nederland. Op deze manier is een beeld ontstaan van een traditie van het sociaal-liberalisme in Nederland.

Deze blik op de geschiedenis laat zien dat het sociaal-liberalisme geen politieke stroming is die simpelweg het midden houdt tussen sociaal-democratie en liberalisme. Het is een zelfstandige politieke visie: een substroming van het liberalisme, die haar basale noties deelt, maar deze heeft verrijkt met meer ambitie en een rijker begrip van wat het betekent om vrijheid na te streven. Waar het klassieke of conservatieve liberalisme vaak berust in de maatschappelijke status-quo, willen sociaal-liberalen mens en samenleving meenemen in toekomstige verandering. Door individuele vrijheid te bevorderen, door ontplooiing te stimuleren, door achtergestelden te emanciperen en door mensen meer zeggenschap te geven over het eigen leven in een democratisch proces. De basis voor dit streven ligt in het besef dat vrijheid vraagt om verbondenheid met anderen in de samenleving. Het woord 'sociaal' in het sociaal-liberalisme staat dan ook niet voor een balans tussen 'sociaal' en 'liberaal', zoals het met regelmaat verkeerd wordt geïnterpreteerd, maar voor een visie op vrijheid die veronderstelt dat mensen pas werkelijk vrij zijn als zij elkaar in staat stellen vrij te leven.

Of alle D66'ers die in 1998 het sociaal-liberalisme omarmden zich bewust waren van de reikwijdte van het gekozen etiket, is de vraag. De vernieuwingsbeweging *Opschudding* stelde niet voor niets dat het hen te doen was om politieke herkenbaarheid en niet perse om een nieuwe politieke koers. De omarming van het sociaal-liberalisme door D66 in 1998 moet dan ook niet worden gezien als een ommekeer in het politiek denken. Het was eerder het vastleggen van de verbinding met een politieke stroming waar de partij, zoals uit het voorgaande blijkt, al sinds haar oprichting raakvlakken mee had.

48 | Sociaal en Cultureel Planbureau, *Gescheiden werelden?*, 2014.

49 | Zie onder meer Y. Mounk's *The people vs. democracy. Why our freedom is in danger and how to save it*, Harvard University Press, Boston 2018.

§6 Sociaal-liberalisme en de toekomst

Dit essay illustreert dat generaties politici elementen van het sociaal-liberale denken toepasten op de vragen die in hun tijd leefden. Wat zijn dan de grote maatschappelijke uitdagingen van deze tijd? Ten eerste de steeds sterker wordende tweedeling in de samenleving. Hoger-opgeleiden met vaste banen en koophuizen zien grote ontwikkelingen als digitalisering, globalisering, robotisering en flexibilisering als kansen, terwijl mensen met een lager opleidingsniveau met tijdelijke contracten in sociale huurwoningen ze als bedreiging ervaren. Het bracht het Sociaal en Cultureel Planbureau ertoe te spreken van 'gescheiden werelden'.⁴⁸ Sinds 2012 is het aantal huurders in geldnood verdriedubbeld en nog maar tien procent van de koopwoningen is te financieren met een modaal inkomen. Het ontstane leger aan flexwerkers is armer, ongezonder en slechter verzekerd dan mensen met een vast contract. En wie ouders heeft met een laag opleidingsniveau of een migratieachtergrond loopt een grotere kans nooit een hoger onderwijsniveau te halen. Omdat succes in het onderwijs bepalend is voor mee doen in de samenleving, is achtergrond nu dus bepalend voor het mee kunnen doen in de samenleving. Dit vraagt om een agenda van radicale kansengelijkheid rond wonen, werk en onderwijs. Dit sluit aan bij het vrijheidsbeeld in het sociaal-liberale denken: vrijheid vereist actie. En is iemand werkelijk vrij, als hij steeds minder goed mee kan komen in de samenleving omdat de wereld verandert in zijn nadeel? Het gevoel slechter af te zijn dan voorheen heeft bovendien gevolgen voor de steun voor de liberale democratie en het vergroot de aantrekkingskracht van links en rechts populisme.⁴⁹

'Is iemand werkelijk vrij, als hij steeds minder goed mee kan komen in de samenleving omdat de wereld verandert in zijn nadeel?'

Ten tweede de toenemende onaantastbaarheid van economische grootmachten. Met name ontwikkelingen in *Big Tech* baren zorgen. Bedrijven als Facebook, Google en Amazone worden zo groot dat ze goede marktwerking in de weg staan en controle op hun macht problemen geeft. Zelden betalen ze een eerlijk deel in de belastingen van landen waar ze opereren. Data van individuen is niet goed genoeg beschermd. En de invloed die kwaadwillenden via de platforms kunnen hebben op onze democratie

is reden tot zorg. De democratie is in het geding als private ondernemingen een grote invloed hebben op het publieke leven, maar slechts in geringe mate democratisch controleerbaar zijn. Daarom moet de macht van onze democratie én de macht van het individu, het sluitstuk van de emancipatie waar sociaal-liberalen voor staan, verdedigd worden tegenover deze giganten. Een ambitieuze agenda op het gebied van monopoliebestrijding, het beschermen van data, en het eerlijk belasten van economische grootmachten is bij uitstek een taak voor sociaal-liberalen.

En tot slot democratisering. Meer dan in de recente geschiedenis staat de liberale democratie onder druk. Enerzijds door populisten die lak hebben aan democratische principes als gelijke rechten, vrijheid van meningsuiting en onafhankelijke rechtspraak. Maar anderzijds door een democratisch tekort bij onze eigen instituties. Denk aan de Europese Unie, waar de zeggenschap én de representatieve functie van het parlement gebrekkig is. Of aan onze nationale politiek, waar fractiediscipline en een tekort aan dualisme de band tussen kiezer en gekozene geen goed doen. In een tijd waarin mensen mondiger en meer betrokken zijn dan ooit, zijn overheid en samenleving niet voldoende gedemocratiseerd. Voor sociaal-liberale politici ligt hier een taak. Als we niet willen dat populistische roofoverval plegen op onze democratie, dan vraagt dat niet alleen om democratische hervormingen van ons systeem, maar ook om politici die de waarden van onze democratie, inclusief gezond dualisme, durven voorleven. Net als in voorbije jaren, moet het antwoord op maatschappelijke onvrede méér democratie zijn.

Over de prioriteiten van de eenentwintigste eeuw kan en moet volop debat worden gevoerd. Maar één element zou boven elke twijfel verheven moeten zijn. En dat is wat alle politici en denkers die in dit essay aan bod kwamen met elkaar verbindt: het gevoel van urgentie, de drang om niet te berusten in de maatschappelijke status-quo. In september 2018 publiceerde *The Economist* ter ere van haar 175-jarig bestaan een essay over de staat van het liberalisme. Liberalen, in de Angelsaksische politieke traditie vooruitstrevende *liberals*, zijn hard op weg hun status als radicalen te verliezen. Ze dreigen conservatief te worden. De liberalen van vandaag missen de 'hunger for reform' die hun historische voorgangers nog wel hadden. Het resultaat is dat *liberals* vandaag de dag lang niet meer de 'engine of change' zijn, die ze vroeger waren. ⁵⁰

Die vaststelling vraagt om een blik in de spiegel. Blijven we pleiten voor maatschappelijke verandering, met hetzelfde vuur als in de afgelopen honderdvijftig jaar? Of worden we – zoals de jonge Van Houten de grote Thorbecke ooit verweet – tevreden liberalen? Willen we trouw blijven aan de traditie van het sociaal-liberale denken waar al die D66'ers in 1998 voor kozen, dan is het antwoord duidelijk. Voorop lopen is misschien niet altijd gemakkelijk. Maar het is wel wie we zijn. ⁵¹ ●

Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66.

⁵⁰ | 'A manifesto for renewing liberalism', *The Economist*, 13 sept 2018.

⁵¹ | Met dank aan Daniel Boomsma, Marthe Hesselmanns, Tonko van Leeuwen en Mark van Ostaijen voor hun waardevolle commentaar op eerdere versies van dit essay.

Praat mee
over deze longread!

@VMStichting
@coenbrummer
#deidee

Nepnieuws staat hoog op de agenda van de Europese Unie (EU). Denk aan de discussie over de verspreiding van desinformatie in de aanloop naar Brexit, de Russische propaganda ten aanzien van MH17 en het initiatief van de EU om nepnieuws aan te pakken: EU vs. disinfo. Deze discussie roept vragen op over waarheid. Wat is waarheid? Waarom is zij van belang voor democratieën? En hoe valt waarheid te achterhalen in het digitale tijdperk?

Door Jasper Zuure

De waakzaamheid van massa's

Aan deze discussie wil ik een bijdrage leveren door licht te werpen op waarheidsvinding: een proces om waarheid te achterhalen. Voorbeelden van waarheidsvinding zijn de wetenschap en het recht. Is vaccinatie gerelateerd aan autisme? Leidt menselijk gedrag tot *global warming*? Heeft de verdachte een alibi of een motief?

In mijn bijdrage focus ik op de digitalisering van waarheidsvinding in democratieën. De verwachtingen hiervan zijn de afgelopen jaren omgeslagen. Eerst leek digitalisering vooral een belofte. Massaoptimisten hoopten op de wijsheid van massa's en lieten zich inspireren door initiatieven als Wikipedia. Maar tegenwoordig lijkt digitalisering eerder een bedreiging. Massapessimisten vrezen de waanzin van massa's en maken zich zorgen om nepnieuws. Deze omslag in verwachtingen doet denken aan *Amara's law*: “We tend to overestimate the effect of a technology in the short run and underestimate the effect in the long run.”¹

Hier wil ik belichten hoe we de kans op de wijsheid van massa's kunnen vergroten en de kans op de waanzin van massa's kunnen verkleinen. Hiervoor hanteer ik het perspectief van de massapsychologie: de studie naar grote verzamelingen individuen die elkaars gedachten, gevoelens en gedragingen beïnvloeden, zoals fysieke menigtes, publieke opiniestromingen en sociale bewegingen.² Hoe kunnen we met behulp van massapsychologie in het digitale tijdperk waarheidsvinding in democratieën waarborgen?

Tegenwoordig lijkt digitalisering eerder een bedreiging

¹ | https://en.wikipedia.org/wiki/Hype_cycle (geraadpleegd 8 november 2019)

² | Zie voor een overzicht: Van Ginneken, J. (1999). *Brain-bevingen*. Amsterdam: Boom.

3 | Zie voor een overzicht: Tucker, J.A., Guess, A., Barbera, P., Vaccari, C., Siegel, A., Sanovich, S., Stukel, D. and Nyhan, B. (2018). *Social media, political polarization, and political disinformation: A review of the scientific literature*. <https://www.hewlett.org/wp-content/uploads/2018/03/Social-Media-Political-Polarization-and-Political-Disinformation-Literature-Review.pdf> (geraadpleegd 8 november 2018).

4 | <https://nos.nl/artikel/2249603-fotograaf-ik-heb-foto-s-inauguratie-trump-bewerkt-na-telefoontjes-spicer.html> (geraadpleegd op 8 november 2018)

De bedreiging van waarheidsvinding

We kunnen aan de hand van de discussie over het aantal mensen dat aanwezig was bij de inauguraties van Barack Obama en Donald Trump zes bedreigingen voor waarheidsvinding onderscheiden: 3

1. Nepnieuws

Verslaglegging die niet overeenkomt met de werkelijkheid. Trump beschuldigde de media (ten onrechte) van nepnieuws, omdat er volgens hem bij zijn inauguratie meer mensen aanwezig zouden zijn dan bij Obama. Doordat men 'nepnieuws' niet altijd correct gebruiken of als label om anderen te diskwalificeren, is het een moeilijk te hanteren containerbegrip geworden. Ik onderscheid het daarom van vijf andere termen.

2. Misperceptie

Een verkeerde waarneming van de werkelijkheid. Iemand koppelt doelbewust of onbewust een foto aan de verkeerde inauguratie.

3. Misinformatie

Een onbewuste verkeerde weergave van de werkelijkheid. Iemand gebruikt onbewust de verkeerde inauguratiefoto bij zijn verslaglegging.

4. Disinformatie

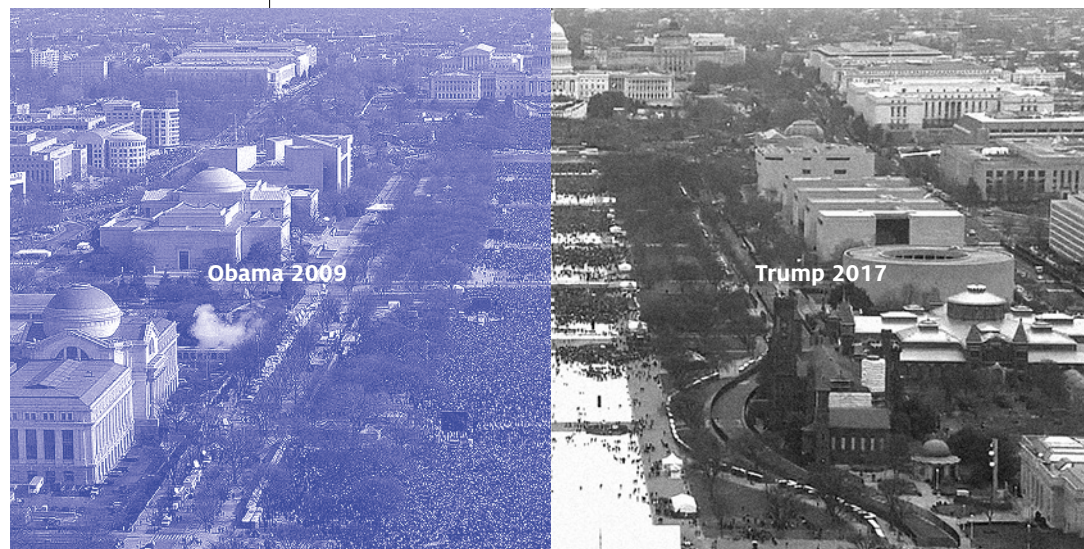
Een doelbewust verkeerde weergave van de werkelijkheid. Iemand manipuleert de inauguratiefoto's en claimt dat er bij Trump meer mensen waren.

5. Propaganda

Een doelbewuste weergave van de werkelijkheid om mensen te beïnvloeden door hen te informeren, overtuigen of zelfs manipuleren. Zo verzochten medewerkers van Trump de National Park Service, verantwoordelijk voor de foto's, om deze aan te passen. 4

6. Complottheorie

Een (incorrect) geloof in een verhulling van de werkelijkheid door een (corrupte) elite. Zo kan een aanhanger van Trump geloven dat de Obama's de foto's hebben gemanipuleerd om Trump in een kwaad daglicht te stellen.

Bovenstaande bedreigingen kunnen het proces om waarheid te achterhalen in democratieën verstoren. Maar waarom is dat eigenlijk een probleem? Het ideaal van waarheidsvinding

De verstoring van waarheidsvinding is problematisch, omdat democratieën waarheidsvinding niet alleen nodig hebben om waarheden te claimen (i.e., 'waarspreken'), maar ook, en vooral, om waarheidsclaims te kritiseren (i.e., 'weerspreken').

Waarheidsvinding is belangrijk om in democratieën te komen tot een gedeelde kaart van de werkelijkheid. Deze kaart – waar op zijn minst tijdelijk overeenstemming over is – maakt een gemeenschappelijke koers mogelijk, doordat die laat zien waar we als samenleving staan, waar we naartoe kunnen en hoe we daar kunnen komen.

Politiek gaat echter ook over het goede samenleven en in een democratie kunnen en mogen meningen hierover verschillen. Om te voorkomen dat 'wat geldt als waarheid' gelijk staat aan 'wie is de baas' is de waarborging van waarheidsvinding nodig, zodat we onwaarheden van machthebbers kunnen blijven weerleggen: *"Speaking truth to power."*

Bij het zoeken naar een gemeenschappelijke koers kan 'waarheid' dienen als een regulatief idee. Dat is volgens de filosoof Herman van Gunsteren een idee waar iedereen naar verwijst, maar dat niemand permanent in bezit heeft om het als baas aan anderen op te leggen. 5 Het draait volgens hem om zelforganisatie: een intelligente orde zonder baas. Waarheid heeft hooguit tijdelijk een baas, zoals een individuele vogel die tijdelijk aan kop vliegt bij een vlucht vogels die samen hun koers bepalen. De filosoof John Stuart Mill stelt over deze zelforganisatie dat als verwerpelijke meningen botsen met goede, de beste meningen komen boven-drijven: *"Truth gains more even by the errors of one who, with due study and preparation, thinks for himself, than by the true opinions of those who only hold them because they do not suffer themselves to think."* 6

Voor het gezamenlijk achterhalen van waarheid kunnen we twee strategieën onderscheiden. Ten eerste een strategie gericht op conflict, zoals bij een debat waarbij één of meer partijen elkaar proberen te overtuigen van hun eigen standpunt. Ten tweede een strategie gericht op consensus, zoals bij een dialoog waarbij de nadruk, meer dan bij een debat, ligt op het inleven in de positie van de ander. Het gaat niet om de ander verslaan, maar om de ander begrijpen.

Hoewel filosofen verschillende voorkeuren hebben voor deze strategieën, onderschrijven velen van hen het ideaal van deliberatie: een manier van communiceren die aanzet tot reflectie op voorkeuren, waarden en belangen zonder dwang. 7

De massapsychologie van waarheidsvinding

In de praktijk is het ideaal van waarheidsvinding via deliberatie echter niet altijd te realiseren. Door de ontsporing van psychologische processen kan waarheidsvinding afwijken van de gewenste norm of richting. Daarbij kunnen we onderscheid maken tussen drie niveaus: het individuele, collectieve en institutionele niveau.

Bij het zoeken naar een gemeenschappelijke koers kan 'waarheid' dienen als een regulatief idee

5 | Van Gunsteren, H. (2006). *Vertrouwen in democratie*. Amsterdam: Van Gennep.

6 | Mill, J.S. (1859/2010). *On liberty*. London: Penguin.

7 | Zie voor een overzicht: Landmore, H. (2013). *Democratic Reason*. Princeton: Princeton University Press.

8 | Zie voor een overzicht: Kahneman, D. (2011). *Ons feilbare denken*. Amsterdam: Business Contact.

9 | Baschwitz, K. (1973). *Denkend mens en menigte*. Den Haag: Leopold.

10 | https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/01/25/we-asked-people-which-inauguration-crowd-was-bigger-heres-what-they-said/?utm_term=.e8dc8a353870 (geraadpleegd op 22 maart 2017)

11 | Zie voor een overzicht: Sunstein, C. (2017). *#Republic*. Princeton: Princeton University Press.

12 | <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/building/palace/architecture/palacestructure/churchill/> (geraadpleegd 8 nov 2018)

Op het individuele niveau kunnen mensen zich vergissen. Een vergissing is een onbedoelde afwijking van de gewenste norm of richting. Deze kan toevallig zijn – zo kunnen mensen per ongeluk de inauguratiefoto's verwisselen doordat zij niet opletten – of systematisch – zo kunnen mensen bij herhaling verkeerde schattingen maken doordat zij bepaalde heuristieken gebruiken, vereenvoudigde beslisregels in het denken. ⁸

Toevallige en systematische vergissingen zijn corrigeerbaar, maar als zij zich niet laten corrigeren is er sprake van een waan. Een waan verzet zich volgens de massapsycholoog Kurt Baschwitz “*met hardnekkig vastgehouden geloof tegen het opkomende besef van zijn eigen onhoudbaarheid*”. ⁹ Zo bleven sommige aanhangers van Trump, ook na een vergelijking van de inauguratiefoto's, volhouden dat er bij Trump meer mensen aanwezig waren dan bij Obama, terwijl de feiten dit tegenspraken. ¹⁰

Op het collectieve niveau kunnen sociaalpsychologische processen individuele vergissingen versterken. Zo kunnen sociale cascades ontstaan als mensen blindelings gelijkgestemden volgen: “*90% van de Trump aanhangers kiest voor deze optie dus het moet wel goed zijn*.” Er kan groepspolarisatie ontstaan als gelijkgestemden elkaar opjutten: “*Een échte republikein kiest altijd de kant van Trump, ook als die ongelijk heeft*.” En kunnen zwijgspiralen ontstaan als mensen hun afwijkende mening onderdrukken uit angst voor sociale isolatie: “*Wat mooi, die kleren van de keizer*.” Kortom, de mens is een kuddedier.

Op het institutionele niveau kan het ontwerp van de context waarin mensen keuzes maken – in vakjargon wordt dit de keuzearchitectuur genoemd – vergissingen bestendigen. ¹¹ Denk aan de architectuur van online platforms. Op Twitter kunnen *filter bubbles* de kans op sociale cascades vergroten, wanneer mensen louter gelijkgestemden volgen. Op Facebook kunnen echokamers de kans op groepspolarisatie vergroten, wanneer mensen louter de eigen groep opzoeken. En op fora kunnen digitale schandpalen de kans op zwijgspiralen vergroten, wanneer mensen bang zijn voor vergelding.

Geen massamanipulatie, maar massadeliberatie

Het voorgaande klinkt zorgwekkend, maar nuanceren is hier op zijn plaats. Dat keuzearchitectuur kuddegedrag *kan* bestendigen, betekent niet dat dit *altijd* gebeurt. En keuzearchitectuur die wel leidt tot kuddegedrag kan vaak worden aangepast.

Bij concerten wordt dit idee al toegepast om massa's in goede banen te leiden met behulp van *crowd control*. Na de Franse Revolutie hielden stedenbouwkundigen in het stratenplan van Parijs rekening met de beheersbaarheid van revolutionaire massa's door brede boulevards aan te leggen. Ook Winston Churchill was zich bewust van de invloed van keuzearchitectuur op het debat toen hij over het ontwerp van het Britse Lagerhuis zei: “*We shape our buildings and afterwards our buildings shape us*.” ¹²

Zouden we massapsychologie in het digitale tijdperk kunnen gebruiken om waarheidsvinding in democratieën te waarborgen in de politieke keuzearchitectuur? Dat klinkt wellicht een beetje eng vanwege toepassing van massapsychologie in het verleden, maar een beter begrip van massapsychologie in tijden van nepnieuws kan geen kwaad.

Eind 19e eeuw zag de massapsycholoog Gustave Le Bon in massapsychologie een laatste redmiddel voor regeerders. ¹³ Niet om massa's te regeren – dat zou immers een hopeloze zaak zijn – maar om niet te veel door massa's te worden geregeerd. Hij adviseerde regeerders in te spelen op onbewuste psychologische processen door stellig standpunten in te nemen, deze oeverloos te herhalen en zo veel mogelijk indruk op mensen te maken. Doordat zijn werk werd gebruikt door Vladimir Lenin, Benito Mussolini en Adolf Hitler om massa's te manipuleren, werd massapsychologie een synoniem voor massamanipulatie.

We zouden massapsychologie echter ook kunnen gebruiken voor het stimuleren van massadeliberatie. Bijvoorbeeld door technologieën als Big Data, psychometrics en algoritmes niet te gebruiken om mensen via *microtargeting* te manipuleren, maar wel te gebruiken om hen over de argumenten van andersdenkenden te laten delibereren. Over dit soort toepassingen van massapsychologie wordt steeds meer nagedacht in verschillende wetenschappelijke disciplines: van de politieke filosofie tot de sociale psychologie en van de politieke epistemologie tot de technische bestuurskunde. ¹⁴

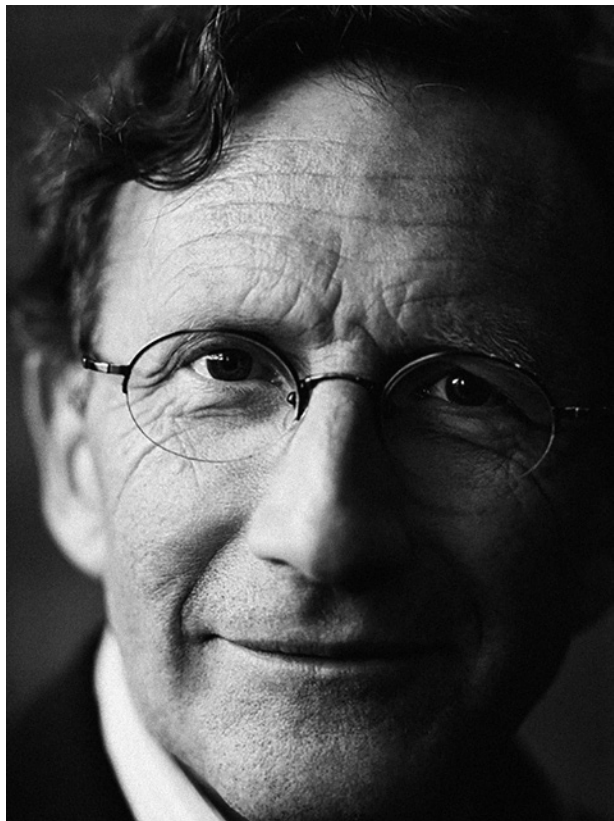
Een idee is de kans op de wijsheid van massa's te vergroten, en de kans op de waanzin van massa's te verkleinen, door te investeren in de waakzaamheid van massa's. Bijvoorbeeld door op individueel niveau kritisch burgerschap en digitale vaardigheden te stimuleren, op collectief niveau een (digitale) context te creëren waarin andersdenkenden met elkaar in gesprek gaan, en op institutioneel niveau transparantie en tegenkrachten te organiseren, zoals journalistiek en wetenschap. De waakzaamheid van massa's zorgt ervoor dat burgers en regeerders elkaar scherp houden, zij hun ogen open houden voor vergissingen en indien nodig een afwijking van de gewenste richting corrigeren. Want daar waar het waanzin is om zich voor nieuwe inzichten af te sluiten, is het wijsheid om in het licht van deze inzichten een oordeel opnieuw te bekijken. ●

13 | Le Bon, G. (1895/1960). *The Crowd*. New York: Penguin.

14 | Zie voor deze disciplines respectievelijk het werk van Herman van Gunsteren (Universiteit Leiden), Tom Postmes (RUG), Jeroen de Ridder (VU A'dam) en Jeroen van den Hoven (TU Delft).

Jasper Zuure werkt als Senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) aan een advies over de digitalisering van waarheidsvinding in democratieën en schrijft een proefschrift in de politieke filosofie over massapsychologie. Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven en mede gebaseerd op zijn proefschrift en een lezing voor D66 Internationaal (18 okt 2018).

Europa op een tweesprong?

Bericht
uit de
Eerste
Kamer
Joris
Backer

De Europese Unie nadert voortdurend keuzemomenten. Een rotonde is als beeldspraak beter dan een tweesprong. Een rotonde met verschillende afslagen, dubbele rijbanen, met fly-overs en gevarieerde invoegstroken. De echte tweesprong in Europa is te vinden in Londen, niet op het continent. Althans, nu nog niet.

De Brexit komt er aan. De resterende 27 EU staten hebben niet veel te kiezen, behalve een ordentelijke afwikkeling van de scheiding. Nederland wordt er economisch hard door geraakt. Ook psychologisch. De unie verliest voor het eerst volkeren waarmee het zich verbonden voelt. Een meerderheid van burgers die hun stem gingen uitbrengen in het referendum in het Verenigd Koninkrijk wilde een Brexit. Het Verenigd Konink-

**Als de Brexit
iets illustreert,
dan is het
hoeveel onze
samenlevingen
in Europa al
zijn verbonden**

rijk (VK) heeft dus bij simpele meerderheid van de opkomende stemmers het eigen isolement verkozen boven verdere samenwerking. Over de keuze en de geschiktheid van een referendum voor een dergelijke kolossale vraag heeft Rob Jetten onlangs in de House of Commons ware woorden gesproken: als de waarheid (van de complexe ontvlechting van het VK uit de EU en zijn gevolgen) te ingewikkeld is om op een stemformulier te passen, dan moet je je afvragen of daarvoor het referendum het geschikte instrument is. Er werd hoogmoedig door de toenmalige premier Cameron een misleidende keuze voorgelegd om met de eurosceptici in zijn eigen partij af te rekenen. Een kolossale misrekening.

Ik kon lang niet aan de gedachte wennen dat de Britten niet meer bij ons wilde horen. Ik heb zelfs weddenschappen afgesloten dat het niet door zou gaan. Na terugkeer van een recent bezoek met een delegatie van Eerste en Tweede Kamer aan onze collega's in Londen weet ik het zeker: die weddenschappen ga ik verliezen. Niemand – ook degenen die het zouden willen – is nu nog in staat effectieve politieke macht te organiseren om op deze weg terug te keren. Tegelijkertijd hebben zowel *Brexiteers* als *Remainers* verschillende opvattingen over hoe het nu verder moet. Dat is geen nieuw fenomeen: op een tegenstem kan je vaak mensen wel tijdelijk verenigen, maar daarna moet je op zoek naar het vervolg en dan blijkt het genuanceerder te liggen en blijken de belangen te verschillen. Het Brexit-besluit heeft de tegenstellingen eerder aangewakkerd dan opgelost.

Ik vrees dat de verdeeldheid in het VK ook niet tijdelijk is. Er zijn genoeg onderwerpen met het potentiële splijtkracht. De gemoederen zijn on-Brits verhit. De vraag is gerechtvaardigd hoe lang het VK na de Brexit zélf nog verenigd blijft. Wordt na een overgangsperiode de Ierse grenskwestie definitief opgelost door de hereniging van Noord met de rest van Ierland? Een reële mogelijkheid nu de protestanten demografisch in de minderheid komen in het Noorden. Dat gaat niet zonder spanning. En wat te denken van de Schotse onafhankelijkheidsambities? En een mogelijke toekomstige band tussen Schotland en de EU? Ik sluit het niet uit.

Als de Brexit iets illustreert, dan is het hoeveel onze samenlevingen in Europa al zijn verbonden. De complexe administratieve, economische, bestuurlijke en 'menselijke' ontvlechting die gaat plaats vinden bij de Brexit is nauwelijks te bevatten, laat staan goed te besturen. Wie de oneindige varianten hoort van de getroffen en in gemengde gezinnen, met kinderen van verschillende nationaliteiten, uit eerste of tweede huwelijk, waar niet van kan worden aangetoond dat zij al 5 jaar in het VK wonen (er is daar geen vergelijkbare voorziening als onze Burgerlijke Stand), dan besef je de problemen en hoever we inmiddels zijn (waren) gevorderd in het vrije verkeer. We staan nog maar aan het begin van die ontvlechtingsperikelen. You ain't seen nothing yet!

Op het continent zijn er tegelijkertijd veel belangrijke andere afslagen te nemen. Met de resterende 27. De verkiezingen voor het Europese Parlement en de samenstelling van een nieuwe Europese Commissie komen er aan. De volgende verkiezingen voor het Europese Parlement

Wij kunnen op het nationale territorium die crises niet beteugelen

in 2019 zijn het belangrijkste democratische keuzemoment op unie-niveau. Door het hybride karakter van de Europese Unie zijn er tussendoor voortdurend ook andere politieke keuzemomenten: nationale regeringen en parlementen veranderen aan de lopende band van samenstelling. Dat werkt continue door in de samenstelling van de Europese Raad. Steeds zijn er op alle niveaus van besluitvorming lastige 'cliffhangers'. Ik hoef maar te herinneren aan de migratieproblematiek in 2015. Aan Dieselgate. Aan de aangekondigde maatregelen tegen Polen en de druk op Hongarije. Aan de sancties tegen Rusland, CETA, TTIP en aan de manier hoe we moeten reageren op het beleid van America First van Trump. Ik wijs ook op de begroting van Italië. Oh ja, er moet ook nog overeenstemming komen over een nieuwe begroting voor de EU. De toch al bijzonder ingewikkelde puzzel wordt nu nog gecompliceerder door de Brexit en het wegvallen van de Britse bijdrage aan de begroting (na een overgangstermijn).

Anything new? Ik dacht van niet. Het boek De Eurocrisis van Jeroen Dijsselbloem (de voorzitter van de Eurogroep en voormalig Minister van Financiën) illustreert vanuit de machinekamer van de Eurogroep hoe ingewikkeld wij de EU hebben ingericht. Een belangrijke oorzaak is dat we bij elke aanpassing van de verdragen steeds een compromis zoeken tussen een beetje overdracht van nationale bevoegdheden, maar net te weinig om in de Eurozone echt effectief te kunnen optreden. Bij de Griekse schulden crisis is de Euromunt en het monetaire stelsel waarin het is ingebed, langs de rand van de afgrond gegaan. Met onderhandelings sessies van soms wel 32 uur. Dan is geen good governance. Maar ondanks dat en anders dan alle zwartkijkers en systeemcritici voorspelden is de Euro niet over die rand in het ravijn gevallen.

De crises en de cliffhangers zijn er niet omdat we nationale bevoegdheden zo vergaand hebben ingeperkt. Wij kunnen op het nationale territorium die crises niet beteugelen, want die zijn voor de financiële markten nauwelijks nog van betekenis, als we dat al ooit effectief konden. Integendeel, we verergeren de situatie doordat EU – bevoegdheden tekort schieten om falende instituties in diverse lidstaten effectief te kunnen corrigeren. Pas door disciplineren vanuit de Eurogroep komen begrotingen een beetje op orde.

Het is interessant om te lezen in Dijsselbloems boek hoe tragisch de Griekse bevolking bij de neus genomen is door de achtereenvolgende regeringen, die belastingvoordelen, pensioenen en andere cadeaus uitdeelden van geleend geld. De regering Tsipras is de eerste die het heeft aangedurfd om in te grijpen, maar zij had ook geen keus meer. Boosheid over de rigide opstelling van de Eurogroep wordt vaak geventileerd. Misschien soms terecht, maar boosheid over de eigen politieke klasse mag daar eerlijk gezegd best aan vooraf gaan. Het één is het gevolg van het ander en niet andersom.

Inmiddels weten we beter dat die politici op nationaal niveau jarenlang onverantwoord hebben bestuurd, statistieken vervalst hebben, belas-

De echte tweesprong waar de EU vroeg of laat toch voor komt te staan is de institutionele verbetering, democratisering, deugdelijke begrotings-systematiek met meer eigen inkomsten

tingen van bevriende politici niet lieten innen enz.. Daarom heb ik ook altijd in de Eerste Kamer, waar dat nodig was, de politieke aanpak van Dijsselbloem gesteund.

Waarom is de discussie over soevereiniteit voor de gezamenlijke munt een schijngevecht? De kosten van elkaar loslaten in de Eurozone blijken op het moment suprême toch steeds onaanvaardbaar groot. En de EU-lidstaten hadden elkaar nodig! Ierland saneerde zijn banken met hulp van de unie en de Ieren werden gered van de financiële ondergang waarvoor de nationale politieke klasse verantwoordelijk was. Idem Cyprus. Dat gold ook voor Portugal en Spanje. Nederland stond er ook slecht voor tot het moest voldoen aan de disciplinerende normen van het begrotingspact.

De nieuwe Italiaanse regering toont aan waar de werkelijke risico's zitten: een onhoudbaar overheidstekort, falende publieke diensten, stijgende werkloosheid en achterblijvende regio's. Het is moeilijk vol te houden dat dát de schuld van Brussel is. Maar wel leuk om te vertellen tijdens verkiezingscampagnes bijvoorbeeld. Het gaat ook tussen Brussel en Rome weer piepen en kraken en uiteindelijk wordt er een oplossing gevonden.

De echte tweesprong waar de EU vroeg of laat toch voor komt te staan is de institutionele verbetering, democratisering, deugdelijke begrotings-systematiek met meer eigen inkomsten, betere verantwoording van uitgaven en daadwerkelijke verdere integratie, waarbij verder sociaal – economische en fiscale harmonisatie op de agenda zullen komen. Dan laat ik Europese buitenlandse politiek en defensie nu maar even onbesproken. Verder is de sociale pijler in de EU te weinig ontwikkeld. Zonder dat dreigt het een neo-liberaal project te worden. En dat is nooit de bedoeling geweest. Want is het niet opmerkelijk dat – om een paar voorbeelden te noemen – Italië geen bijstand kent en de Bondsrepubliek pas onlangs het minimumloon heeft ingevoerd? Een sociaal -liberaal project mag het wel zijn!

Dat gezegd hebbende, laten we om ons heen kijken in Europa en beseffen wat we al hebben bereikt. Nog steeds geldt voor mij die het voorrecht heeft om er deel uit van te maken, méér dan ooit: Europa Ja en nu Vooruit! ●

Joris Backer is lid van de Eerste Kamer namens D66.

Tussen 2008 en 2014 was hij voorzitter van de Van Mierlo Stichting.

Sociaal-liberaal debat

Stelling

Liberalen moeten moraliseren

Frank Hindriks

Moraliseren is een riskante bezigheid...

... Voor je het weet zit je iemand de les te lezen die terecht met rust gelaten wil worden. Of we beperken de vrijheden van minderheden zoals rokers en mensen met overgewicht; met de beste bedoelingen, maar zonder legitieme basis. Dat zijn nu precies de dingen die liberalen niet zouden moeten doen. Op deze manier ontaardt moraliseren in paternalisme.

De liberaal John Stuart Mill had daar een duidelijke mening over. Hij was geen fan van gokken en van drinken. Maar hij bevocht wel de vrijheid dit soort dingen te doen. In *On Liberty* beargumenteert hij dat je iemands vrijheid niet mag beperken vanuit de gedachte dat dit beter zal zijn voor die persoon, dat die daar gelukkiger door zal worden, of omdat anderen dit goed voor haar vinden. Het mag alleen maar om te voorkomen dat de een de ander schade berokkent.

Maar rokers berokkenen anderen toch schade? Voor het Universitair Medisch Centrum Groningen (UMCG) staan al jaren patiënten, medewerkers en bezoekers te roken. Ze doen dat zo dicht bij de ingang dat anderen daar inderdaad last van hebben. De oplossing? Vanaf 1 januari 2019 mag er op het hele terrein van het UMCG niet meer gerookt worden. Er zijn dus ook geen rookplekken meer. Medewerkers hebben een brief gekregen waarin ze gevraagd worden bezoe-

kers, patiënten en elkaar erop aan te spreken als iemand dat toch doet. Paternalisme wordt op deze manier actief gestimuleerd. Dit alles onder het mom van 'de rookvrije generatie'.

Je zou er maar werken. Eigenlijk vind je dat mensen zelf moeten beslissen of ze roken of niet. Nu wordt van je verwacht dat je moraliserend optreedt tegen je eigen collega's op basis van een gedachtegoed dat je van bovenaf wordt opgelegd. Je zou er maar patiënt zijn. Misschien blaas je binnenkort je laatste adem uit. Maar nog even lekker een sigaretje roken is er niet meer bij. Het verbod geldt ook voor psychiatrische patiënten. Daar zitten veel verstokte rokers tussen. Hen lastigvallen met idealistisch maar betuttelend antirookbeleid werkt alleen maar averechts. Het leidt af van hun herstel.

Het klinkt mij allemaal iets te totalitair in de oren. Waarom staan mensen dan niet op de bres om hun vrijheid te verdedigen? Dat roken slecht is voor anderen kun je oplossen met rookplekken. Dat roken slecht is voor rokers betekent kennelijk dat je ze met een belerende vinger van het terrein af kunt sturen. Alsof rokers mindere mensen zouden zijn. Mill draait zich om in zijn graf.

Onderzoek laat ook nog eens zien dat moraliseren contraproductief kan werken. Programma's die de gezondheid moeten bevorderen op de werkplek leiden bijvoorbeeld tot stigmatisering en discriminatie van mensen met overgewicht. Dat geldt met name als de nadruk wordt gelegd op individuele verantwoordelijkheid, zoals we in onze participatiemaatschappij steeds vaker doen. Dit heeft stress tot gevolg en een lager zelfbeeld.

Moraal van het verhaal? Op de verkeerde manier moraliseren is betuttelend en slecht voor de gezondheid. Dat is een liberaal niet waardig.

Frank Hindriks is als hoogleraar ethiek, sociale en politieke filosofie verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij doet onderzoek naar de verantwoordelijkheid van individuen, groepen en instituties.

Paul Teule

Liberalen moeten moraliseren, juist nu!

In het debat over moraal staan liberalen van oudsher met hun handen op de rug gebonden. Immers, moraal (fatsoen, waarden, beschaving, etc.) is zijn per definitie inperking van de vrijheid van het individu en het vrije individu is heilig. Zodra vrijheden leiden tot moreel laakbaar gedrag, bijvoorbeeld op de vrije markt of in het vrije debat, is de liberaal gedwongen zich omfloerst uit te laten en de vrijheid zelf ongemoeid te laten. 'Ik ben het oneens met wat u zegt, maar ik zal vechten voor uw recht om dit te zeggen', is dan de (ten onrechte) aan Voltaire toegeschreven doodoener die je vaak hoort.

Het probleem met deze houding is dat ze uitgaat van een beperkt 'negatief; vrijheidsbeeld'. 'Negatieve vrijheid' gaat over alles wat *afwezig* moet zijn om te kunnen doen wat je wilt. Je bent vrij als je *niet* gedwongen wordt, als er *geen* obstakels en grenzen zijn, als je *niet* afhankelijk bent. Het mensbeeld dat hierachter schuilgaat is overindividualistisch. De moraal die hieruit voortkomt is nogal smal. Je mag alles doen, totdat je anderen schade berokkent. John Stuart Mill wordt er ook vaak met de haren bijgesleept om deze stelling van een intellectueel vernislaagje te voorzien. Maar om echt te kunnen doen wat je wilt, moeten er ook tal van liberale instituties *aanwezig* zijn. Denk aan scholen, media, podia, politie, rechters, noem maar op. Dit is 'positieve vrijheid'. Waar negatieve vrijheid

gaat over datgene wat je vrij laat, is positieve vrijheid datgene wat je vrijheid geeft en daar heb je anderen voor nodig. Mensen vinden hun vrijheid te midden van anderen en dat vraagt om een brede moraal, om vragen over het goede leven, beschaving, om dóór-vragen bij morele dilemma's en niet alleen blijven hangen aan de oppervlakkige negatieve vrijheid. Niet voor niets noemde Boris van der Ham, oud Kamerlid van D66 en tegenwoordig voorzitter van het Humanistisch Verbond, zijn boek over het doordenken van onze vrijheden *De vrije moraal* (2012).

Daar komt nog bij dat onze liberale instituties door het huidige populisme zwaar onder druk staan. De media, wetenschap, rechterlijke macht en het parlement worden verziekt door een destructief discours van cynisme, polarisatie en *fake news*. En deze instituties kunnen zichzelf niet goed verdedigen, omdat ze nou juist ontworpen zijn om twijfel en tegengestelde ruimte te geven. Daarom moeten liberalen het initiatief nemen en het morele debat over onze instituties openen. Weliswaar met één hand op de rug, om de liberale spelregels niet verder te verzwakken, maar dan wel met de andere, vrije hand als vuist op de tafel. Nee, de vrijheid van meningsuiting is er niet voor hen die de vrije uitwisseling van ideeën verzieken. Nee, de media hoeven je geen podium te geven als je ongenueanceerd op de media inhakt. Nee, het staat je niet vrij als politicus om het parlement 'nep' te noemen. Nee, de wetenschap of de rechterlijke macht *bashen* accepteren we niet meer. Omwille van onze vrijheid.

Paul Teule is docent politieke economie aan de Universiteit van Amsterdam. In 2016 verscheen zijn boek *Vrijheid voor gevorderden* bij Uitgeverij Boom.

Debatteer mee
via twitter!

@VMStichting
#deidee

Sociaal-liberaal
debat

Ruim vijf jaar nadat de participatiesamenleving als opvolger van de verzorgingsstaat werd geïntroduceerd, blijken grote onduidelijkheden te bestaan over wat overheid en burger van elkaar mogen verwachten. Hierdoor ontstaan grote verschillen tussen kansarm en kansrijk.

Door Evelien Hoekstra & Pieter de Stefano

Gebreken in de participatiesamenleving

Omdat zijn vrouw de vorige avond onverwacht is opgenomen in het ziekenhuis, heeft meneer Rienstra de hulp van Buurtzorg voor vandaag afgebeeld. Mevrouw Rienstra raakte twintig jaar geleden deels verlamd door een goedaardig gezwel in haar rug. Daarvoor runde ze met haar man 32 jaar lang een supermarkt in Den Haag. Behalve de hulp van Buurtzorg komt er een keer per week 2,5 uur een huishoudelijke hulp, betaald door de gemeente.

Nadat de zorgtaken in 2015 werden overgeheveld van het Rijk naar de gemeenten, kwam er een ambtenaar langs voor een keukentafelgesprek over de zorgbehoeften van het echtpaar. Aan het einde van het gesprek hoorden zij dat ze zes uur huishoudelijke hulp zouden krijgen. Een verdubbeling van het aantal uren dat ze daarvoor hadden gehad. Maar daarna kregen ze een brief waarin stond dat ze recht hadden op twee uur. Waarom? Hij heeft geen idee. Na een formeel bezwaar, kwam er een halfuurtje bij, maar daar moeten ze het mee doen.

Het was niet de eerste keer dat het echtpaar Rienstra werd verrast door een beslissing van de gemeente. Een aantal jaren eerder kregen ze plotse bericht dat de gehandicaptenparkeerplaats voor de deur zou worden weggehaald. Meneer Rienstra ging met succes in beroep. Ook de financiële vergoeding die hij van de gemeente kreeg, verdween. In plaats van een kilometervergoeding krijgt hij nu *credits* van de gemeente, waarmee hij kan sparen voor cadeaus uit een webwinkel. Er is keuze uit onder andere dagjes uit, een drie-gangen-diner of een pakket van Rituals.

Meneer Rienstra begrijpt best dat de overheid wil dat ze meer voor zichzelf zorgen. 'We laten zien dat we daar alles aan doen. Dan moet de overheid ook niet moeilijk doen over de ondersteuning die we nodig hebben,' vertelt Rienstra.

Het verhaal van het echtpaar Rienstra is typerend voor de moeizame ontwikkeling van de participatiesamenleving. Het is duidelijk dat burgers meer verantwoordelijkheid moeten nemen voor hun eigen leven en voor het leven van hun naasten – en dat een ondersteunende overheid blijft bestaan waar dat moet. Zo beschouwd past de participatiesamenleving goed bij belangrijke sociaalliberale principes als vertrouwen op de eigen kracht van mensen, belonen van eigen prestaties en delen van welvaart.

Maar het blijft onduidelijk hoe de nieuwe rolverdeling precies in elkaar steekt; zeker ook omdat tegelijkertijd met de invoering van de participatiesamenleving grote delen van het sociale domein naar de gemeente werden gedecentraliseerd en fikse bezuinigingen plaatsvonden.

Het is duidelijk dat burgers meer verantwoordelijkheid moeten nemen voor hun eigen leven en voor het leven van hun naasten

Het begrip ‘participatie-samenleving’ veronderstelt dat iedereen kán participeren. Dit blijkt lang niet altijd het geval te zijn

Vijf jaar later hebben we de balans opgemaakt door in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en de Brabantse dorpen Schaijk en Ravenstein op zoek te gaan naar de dagelijkse praktijk van de participatiesamenleving. We hebben gesproken met tientallen bewoners, mantelzorgers, jongeren-coaches, wijkverpleegkundigen, beleidsambtenaren, wethouders, denkers en doeners. Vanuit deze praktijk komen we tot vier punten waar de sociaalliberale schoen van de participatiesamenleving wringt: duidelijkheid over de rol van de overheid, de mythe dat iedereen kan participeren, keerzijdes aan burgerinitiatieven en verschillen in Nederland.

Rol van de overheid

Hoewel het begrip participatiesamenleving al in 1991 werd geïntroduceerd door premier Kok en vijf jaar geleden in de Troonrede verscheen als opvolger van de verzorgingsstaat, weten we nog steeds niet precies wat de rol van de overheid is en blijft. Het is evident dat burgers mondiger en zelfstandiger zijn dan dertig jaar geleden en ook de overheid heeft onmiskenbaar een stap teruggezet. Maar hoe de nieuwe rolverdeling tussen burger en overheid precies in elkaar steekt en waar die toe moet leiden is voor zowel burgers als overheid in te veel gevallen onduidelijk. Een inhoudelijk, breed gedragen verhaal over de invulling van de participatiesamenleving ontbreekt en dat leidt in toenemende mate tot frustratie en wantrouwen bij beide partijen.

In ons onderzoek benoemt directeur Kim Putters van het Sociaal en Cultureel Planbureau het opzichtige falen van de overheid en de politiek bij het vormgeven van de nieuwe samenleving. ‘Ik zie een overheid die te weinig zijn best doet om transparant te zijn en om de burger tegemoet te komen.’ Burgers weten dat de overheid zich uit bepaalde domeinen van de samenleving heeft teruggetrokken, maar het is voor de meesten niet duidelijk wat ze nog wel van de overheid mogen verwachten. Zeker in een land met een sterke overheidstraditie, zorgt dat voor onzekerheid. ‘In Nederland is een diepgeworteld gevoel dat de overheid een grote verantwoordelijkheid heeft,’ zegt Putters. ‘Daar moet je zorgvuldig mee omgaan.’

Niet iedereen kan meedoen

Het begrip ‘participatiesamenleving’ veronderstelt – ten tweede – dat iedereen kán participeren. Dit blijkt lang niet altijd het geval te zijn. Bijvoorbeeld bij de grote groep van 2,5 miljoen Nederlanders met een licht verstandelijke beperking. Naast een laag cognitief vermogen schatten zij vaak risico’s onvoldoende in en hebben zij een korte termijn bik. De WRR omschreef in haar rapport *Weten is nog geen doen* dat de overheid te gemakkelijk ervan uitgaat dat wanneer iedereen de juiste informatie heeft, zij de juiste beslissingen nemen.

Desgevraagd beaamt Nationale ombudsman Reinier van Zutphen dat van een grote groep burgers simpelweg te veel wordt gevraagd. ‘In de participatiesamenleving wordt van mensen verwacht dat ze heel veel zelf kunnen, dat ze actiever zijn dan ze waren en dat ze een andere houding aannemen als het gaat om voor jezelf te zorgen. Ik snap die beweging

en ik snap ook wat de gedachte erachter is. Maar voor heel veel mensen is dit heel moeilijk te organiseren. Het is misschien ook niet eerlijk en misschien ook wel onbehoorlijk om iets aan mensen te vragen waar ze niet aan kunnen voldoen.’ Of in de woorden van de jongerencoach Tobias uit Amsterdam Nieuw-West: ‘niet iedereen kan participeren. Kijk om je heen.’

Burgerinitiatieven

In de participatiesamenleving is ook een grote rol weggelegd voor burgerinitiatieven. Bottom-up initiatieven zouden het smeermiddel van de samenleving moeten zijn en het gat tussen individuele burgers en overheid op moeten vullen. In het Brabantse Schaijk is Zorgcoöperatie Schaijk opgericht. Zij richten zich op taken die voorheen door of namens de overheid gebeurden, zoals vervoer naar het ziekenhuis en het runnen van een buurtcentrum. Ook stuurt de zorgcoöperatie een betaalde wijkverpleegkundige en jeugdpreventiemedewerker aan. Ruim vijftig vrijwilligers bedienen 600 leden. Voorzitter Bianca Verkuijlen vindt dat een zorgcoöperatie ‘veel beter weet wat lokaal speelt dan een grote instelling. Zelf doen wat je als gemeenschap zelf kunt doen.’ Toenmalig wethouder Jonkergouw van de gemeente Landerd was nauw betrokken bij de oprichting van Zorgcoöperatie Schaijk: ‘Aan de basis van een gezonde samenleving staat een hechte gemeenschap. In zo’n gemeenschap kennen mensen elkaar, regelen zij allerhande zaken voor elkaar en zijn het liefst zo onafhankelijk mogelijk van de overheid.’

Burgerinitiatieven zoals in Schaijk vervullen een belangrijke rol in de participatiesamenleving, maar hebben ook een keerzijde. Sommige ouderen in Schaijk vinden het beklemmend dat dankbaarheid getoond moet worden. Vroeger was er een zakelijke relatie: mensen betalen belasting en sociale premies en krijgen daar zorg voor terug. Uit ons onderzoek blijkt ook dat de overheid vooral burgerinitiatieven wil die in haar straatje passen. Tineke vecht in Rotterdam Hillegersberg al jarenlang tegen de hoogwaterstand in haar buurt, maar komt telkens de overheid als tegenstander tegen. ‘Ik kom met mijn medebewoners met initiatieven die niet door de overheid zijn georganiseerd. Dat vinden ambtenaren moeilijk. Ze vinden je dan snel lastig.’

Verschillen tussen gemeenten

Tot slot ontstaan grote verschillen tussen gemeenten. Door de decentralisaties zijn de gemeenten cruciaal geworden. Niet alleen bij de uitvoering van Haags beleid, maar ook om de kaders van de participatiesamenleving vorm te geven. En iedere gemeente doet dat op een andere manier. De dochter van Kelly krijgt in ons onderzoek geen vervoer naar het speciaal onderwijs, terwijl dat een gemeente verderop geen probleem is. Rotterdammers moeten wel een tegenprestatie voor hun uitkering leveren en Amsterdammers niet. Ook kan het budget van gemeenten opraken, waardoor de laatste maanden van het jaar geen jeugdzorg of geestelijke gezondheidszorg kan worden aangeboden. Volgens Putters van het SCP is dit een dubieuze situatie: ‘Onze sociale grondrechten zijn gekoppeld aan een minimum,’ zegt Putters. ‘De vraag is waar de onder-

Essentieel om de participatiesamenleving te laten slagen is een breed gedragen, maatschappelijk verbindende visie op wat die participatiesamenleving nou eigenlijk is

grens ligt. Wat is de vertaling van de basisnorm, nu er zoveel verschillen tussen de verschillende gemeenten bestaan en het credo is: zolang de voorraad strekt. De Rijksoverheid zou een handvat moeten formuleren en zich verantwoordelijk moeten voelen voor de controle op dit basisbeginsel.'

Hoe verder?

Essentieel om de participatiesamenleving te laten slagen is een breed gedragen, maatschappelijk verbindende visie op wat die participatiesamenleving nou eigenlijk is en welke concrete gevolgen dit heeft voor burger én overheid. Drie zaken zijn daarin cruciaal.

Welke inrichting van Nederland past bij de participatiesamenleving? Decentraliseert het Rijk nog verder – zoals bijvoorbeeld in Scandinavië – en krijgen gemeenten naast meer geld ook meer macht? Of blijft een sterke navelstreng met Den Haag behouden? Om de decentralisaties op te vangen werken veel gemeenten samen in verbanden waar nauwelijks democratische controle op is en waar rekenkamers ook geen goed zicht op hebben. Wat betekent een verschuiving van Rijk naar gemeente voor de democratische borging van de samenleving?

Welk bestaansminimum mogen alle inwoners van Nederland verwachten van de overheid, ongeacht waar zij wonen? Durft de overheid dit minimum in harde grondrechten te gieten, zodat deze bestuursrechtelijk afdwingbaar zijn? Ook als het geld op is of de desbetreffende gemeente andere prioriteiten heeft?

En tot slot: een grote groep Nederlanders kan niet participeren. Mensen die niet zomaar aanhaken bij burgerinitiatieven, geen netwerk hebben en niet de kennis of middelen hebben om de participatiesamenleving naar hun hand te zetten. Samenleving en politiek moeten een antwoord formuleren op de vraag hoe zij toch een plek kunnen vinden in de participatiesamenleving.

Niemand is tegen een samenleving waarin mensen participeren. Maar dan moet dit wel op een goede manier invulling krijgen. De participatiesamenleving lijkt nu teveel eenrichtingsverkeer. De overheid vraagt veel van burgers, maar burgers weten niet goed wat zij daarvoor terug mogen verwachten. Het is tijd voor een fundamenteel debat over wat de overheid nog wel betekent. Zowel landelijk als lokaal. ●

Pieter De Stefano & Evelien Hoekstra zijn onderzoeker en publicist. Zij zijn werkzaam bij de de ParticipatiePraktijk.

Boekrecensie

Citizens without nations

Burgerschap, hoe vaag dat begrip soms ook lijkt, is in trek. Het wordt breed beschouwd als een beproefd recept tegen allerlei maatschappelijke kwalen, van gebrek aan sociale cohesie, integratieproblematiek, radicalisering en extremisme, tot gebrekkige kennis van democratie en rechtsstaat onder jongeren. Het lijkt vaak een kapstokterm, die in een tijd van zoeken naar wat het betekent Nederlander en Europeaan te zijn, voor allerlei doeleinden kan worden gebruikt.

Door Daniël Boomsma

Uitsnede uit 'Schermers-oproer Den Bosch 1579' van Jan van Diepenbeeck, Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch

Burgerschap wordt omschreven als een geheel aan politieke rechten en plichten, van het actief kiesrecht tot de plicht iemands vrijheid van meningsuiting te respecteren

Er hangt dus rond het begrip burgerschap een sfeer van onduidelijkheid. In zijn studie *Citizens without nations. Urban citizenship in Europe and the World c. 1000–1789* verhaalt Maarten Prak, historicus aan de Universiteit van Utrecht, over burgerschap in de pre-moderniteit, de wereld vóór Frankrijk werd opgeschud door revolutionaire hemelbestormers. Uit de inleiding blijkt duidelijk waarom burgerschap definiëren zo lastig is. Het is een munt met twee kanten. Enerzijds is het een juridische constructie, een kwestie van het paspoort dat iemand bezit. Maar het heeft ook een normatieve betekenis, gerelateerd aan een opvatting over hoe mensen zouden moeten samenleven. Prak laat in zijn inleiding een aantal omschrijvingen de revue passeren: burgerschap wordt omschreven als een geheel aan politieke rechten en plichten, van het actief kiesrecht tot de plicht iemands vrijheid van meningsuiting te respecteren. Tegelijkertijd is het het lidmaatschap van een soevereine politieke gemeenschap, verbonden met het gevoel Nederlander te zijn. Maar het slaat óók op bepaalde wenselijke gedragingen en normen, bijvoorbeeld fatsoenlijk gedrag in het verkeer of stemmen bij verkiezingen. Volgens Prak gaat burgerschap niet over categorieën mensen of over een geheel aan rechten en plichten. Eerder is het een bepaalde praktijk, 'a set of practices', 'a form of collective action'. De definitie van burgerschap is bijgevolg niet bij voorbaat vast te stellen. Burgerschap is dat wat burgers in gezamenlijkheid *doen*.

Het is geen verrassing dat *Citizens without nations* zich richt op de praktijk van burgerschap, in dit geval in het feodale Europa van in de (vroeg tot late) middeleeuwen en daarna, in de tijd van de absolute monarchen en de (contra-)reformatie. Met grote kennis beschrijft Prak beschrijft die praktijk in de Italiaanse stadsstaten, de Nederlandse Republiek en Engelse steden, en maakt tegelijkertijd een uitstap naar China en het Midden-Oosten. Zo vonden er in het Amsterdam van de Gouden Eeuw democratische manieren van besluitvorming plaats, waar gilden petities indienden om het beleid van lokale autoriteiten te beïnvloeden. In het Franse Angers werden assemblées générales georganiseerd – een soort zeventiende-eeuwse grooto bijeenkomsten – waar burgers hun mening konden delen over lokale kwesties als belastingen en armoedehulp. Speciale aandacht besteedt Prak aan de gilden, die hun (vrijwel uitsluitend mannelijke) leden diensten aanboden, zoals trainingen in bepaalde praktische vaardigheden, zoals het maken van meubels, kleren en horloges. Prak spreekt van 'economisch burgerschap'. De gilden boden hun leden immers een zekere bestaanszekerheid, en de leden droegen op hun beurt met hun vakmanschap bij aan de stadse bedrijvigheid. Burgers ontwikkelden zich in collectief verband, opdat ze aan de gemeenschap konden bijdragen. Zo hadden gilden een spilfunctie in het dagelijks leven van veel mensen.

In het benadrukken van het belang van lokale (stadse) gemeenschappen en instituties in het pre-moderne Europa, zoals de gilden, richt Prak zijn pijlen op de Franse Revolutie. Vóór de Revolutie was burgerschap een lokale aangelegenheid. Maar met de fixatie van het revolutionaire denken op de nationale staat en de 'verdachtmaking' van wat burgers lokaal zelf organiseren, brokkelde de belangrijkste vorm van burgerschap af, namelijk invloed op de directe leefomgeving. De praktijk van burgerschap middels kleine, lokale instituties werd feitelijk afgeschaft. Anders dan historici vaak beweren, maakte de revolutionaire drang tot gelijkheid en uniformiteit Europa zo dus minder democratisch.

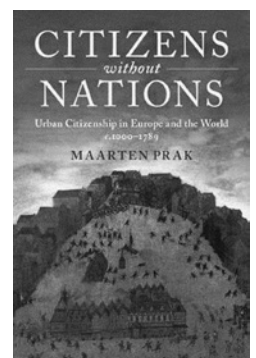
Prak concludeert dat burgerschap niet langer door de lens van de Franse Revolutie moet worden gezien. En een alternatief? Dat wordt aangereikt door de geschiedenis. Prak beargumenteert kort maar krachtig het revitaliseren van lokaal, stedelijk burgerschap. Niet alleen laat hij zien dat 'civic institutions' dichtbij huis (zoals vroeger de gilden) mensen in staat stelden zich collectief te organiseren, ook wijst hij op het tegenwicht dat dit in de huidige tijd kan bieden tegen de neiging tot schaalvergroting en centralisme, de zogenaamde bemoeizucht van 'Den Haag'. Die neiging is er (niet verrassend in Frankrijk het sterkst) nog steeds. Nieuwe manieren om lokaal burgerschap en zelfbestuur vorm te geven, dienen dus ruim baan te krijgen. Prak doet daar alvast een voorzet toe door te pleiten voor verdere decentralisatie en een wettelijk vastgelegd 'urban citizenship'.

Toch kunnen pleidooien voor dit 'lokalisme' – zoals het burgerschap dat Prak bepleit genoemd kan worden – zich niet onttrekken aan de indruk mee te drijven op de huidige mode. Die mode bagatelliseert de goede kanten van organisatie op het niveau van de nationale staat. Maar ook dat heeft zijn eenzijdigheid. Gevoed door Verlichtingsideeën instigeerde die nationale staat ook een uitbreiding van de groep met wie mensen zich solidair en democratisch verbonden voelden, zette het idee van rechtsgelijkheid van het individu voor de wet centraal, en versterkte de positie van burgers tegenover de grote macht van kerk, adel en absolute vorst. Voor het losweken van burgerschap van woon- en werkplek, van inkomen, grondbezit, geslacht, religie of wat dan ook, was een breder appél aan iedere *citoyen* nodig (al duurde het lang voordat dat appél meer werd dan formeel idealisme en ook echt voor alle burgers ging gelden). Bovendien vormt de nationale staat de bouwsteen voor een Europees burgerschap, voor het verenigen van burgers onder dezelfde vlag.

Niet elk nationaal denken staat vijandig tegenover het lokale, net zomin overigens als elk nationaal gevoel meteen nationalistisch is. De Franse revolutionairen en hun Europese erfgenamen schilderden burgerschap in het premoderne tijdperk, zoals Prak beweert, misschien te eenzijdig af, maar hun democratische vrijheidsidealen zijn nog steeds – sterker: juist nú – van grote waarde. ●

Daniël Boomsma is wetenschappelijk medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Prak beargumenteert kort maar krachtig het revitaliseren van lokaal, stedelijk burgerschap

Maarten Prak:
Citizens without nations
Cambridge University
Press, 2018

Sociaal-liberaal ben je niet alleen in de politiek. Ook daarbuiten hanteer je bepaalde normen en waarden. Voor *idee* spreekt Piet van Mourik sociaal-liberalen die tegenwoordig buiten de politiek actief zijn, op zoek naar hoe het sociaal-liberale kompas ook daar van toepassing is.

Sociaal-liberaal buiten de politiek

Lousewies van der Laan

Precies op tijd komt ze aangefietst met pet op en een energieke blik. Tijdens ons gesprek zal dat energieke niet minderen. In snelle vogelvlucht legt Lousewies van der Laan verbanden bloot, die een andere kijk op de wereld geven. Het kenmerkende D66-optimisme voert de boventoon. Ze vertelt over ecosystemen, klimaat, de bouwstenen van het leven, onscheidbaarheid van hersenen en geest, en over sociologische en psychologische determinanten voor gedrag.

Door Piet van Mourik

Wie is Lousewies van der Laan? "Ik denk dat ik voor een groot deel gevormd ben door mijn internationale achtergrond. Toen ik op mijn achttiende uit de Verenigde Staten in Nederland aankwam, bestond de term 'biculturele Nederlander' nog niet. Ik val niet op, zie eruit als Nederlander en heet ook nog Van der Laan. Toch zie ik het land op een andere manier."

Waar in uit dit zich? "Toen ik pas in de Tweede Kamer zat en het over een typisch Nederlands onderwerp ging dat ik niet wist, vroeg ik mijn Turks-Nederlandse collega Fatma Koşer Kaya hoe het zat. De vraag waar hoor je thuis, waar zijn je wortels, welk deel is van jezelf, en welk deel is van je cultuur, is een van de kernvragen in mijn leven."

Waar komt je drive vandaan? "Dat hangt ook samen met het feit dat ik pas op mijn 18e in Nederland kwam wonen. Bij het invullen van mijn leven breng ik mijn eigen observaties en waarden in. Bij alles wat ik doe, draait het om inspiratie om de wereld beter te maken. Een wereld waar we samenleven ondanks onze verschillende meningen en afkomst."

Hoe zie de relatie tussen het individuele en het collectieve? "Mensen groeien samen met anderen op. De verbinding met andere mensen is essentieel, en de vraag is hoe je dat vorm gaat geven. Neem bijvoorbeeld Amerika, waar maximaal individualisme heerst. De Amerikaan wil geen belasting betalen. Tegelijkertijd moet er wel veel geld worden verdiend om de kinderen op privéscholen te plaatsen en om in een *Gated Community* te kunnen wonen met privé security, omdat de politie onvoldoende

is toegerust. Daardoor ontstaat er een enorme tweedeling in de samenleving. In Nederland is dit allemaal fantastisch geregeld. En dat moeten we koesteren. Veel Nederlanders staan er niet bij stil hoe goed hier de vrijheid, de gelijkwaardigheid en de sociale voorzieningen zijn geregeld. De manier waarop wij onze samenleving hebben ingericht, zeker vergeleken met de rest van de wereld, is iets heel bijzonders en kostbaars.”

Komt deze wijze van samenleven in het geding? “Wat me opvalt is dat er een *disconnect* is tussen enerzijds de politiek gekozenen die de publieke ruimte moeten vormgeven en anderzijds de mensen die gebruik maken van de publieke voorzieningen. In plaats van samen aan het werk te gaan, leeft het idee dat eens in de vier jaar stemmen vier jaar klagen rechtvaardigt.”

In welke richting zou de oplossing kunnen liggen? “De nieuwe technologie biedt zoveel andere besluitvormingskansen. Veel democratische systemen werken niet optimaal. De vraag komt dan op wat wel werkt. Ik vind het Zwitserse model van rechtstreekse democratie fascinerend.”

Hoe kijk je naar de inrichting van Europa? “Laten we vanuit het wereldtoneel kijken. Amerika aan de ene kant is een *ending empire*. Hoeveel miljoenen zich er tegen verzetten, uit dit zich in geweld, obesitas, consumptie, een democratie die uit elkaar valt en een politiek systeem dat met geld verweven is. Aan de anderen kant [is], de opkomst van China met hun 50-jaren plannen waar elke week 10.000 mensen uit de armoede worden gehaald. Maximaal individualisme tegenover absolute staatsmacht zijn beide extreme systemen waar ik niks mee heb.”

Waar staat Europa tussen deze twee dimensies? “De balans deugt in Europa: met alle ruimte en vrijheid aan het individu, maar wel met grenzen. De komende decennia moeten we de wereld het welvarende en succesvolle Europa laten zien naast het Amerikaanse en het Chinese model.”

Moet Europa het gidscontinent worden? “Ik denk dat we het al zijn. Als ik over de wereld reis dan hoor ik voortdurend de vraag: ‘Hoe doen jullie dat?’ Mensen die hier naartoe komen – zoals ondernemers, creatievelingen of homoseksuele stellen – die aangeven dat dit de plek is waar ze willen zijn en werken.”

Waarom ligt Europa dan zo onder vuur? “Veel klopt niet, zoals het node-loos rondpompen van geld bij bijvoorbeeld landbouwsubsidies. Sommige politici spinnen bovendien garen door op angst aan te sturen. We moeten zorgen dat de Europese samenwerking gericht is op de uitdagingen van morgen.”

Welke uitdagingen staan voorop? “De grootste uitdagingen van nu zijn de digitale transformatie en klimaattransformatie. Natuurlijk zijn migratie en integratievraagstukken belangrijk, maar deze worden heel vaak op lokale schaal opgelost.”

‘De balans deugt in Europa: met alle ruimte en vrijheid aan het individu, maar wel met grenzen’

De digitale transformatie is volgens mij de kans om de samenleving zo in te richten, zoals wij die willen hebben

De digitale transformatie? “De digitale transformatie is volgens mij de kans om de samenleving zo in te richten, zoals wij die willen hebben. Mensen die langer thuis kunnen blijven wonen. Scholen die beter kunnen door meer aandacht of meer uitdaging te geven aan leerlingen. De gezondheidszorg kan veel effectiever worden, door gebruik te maken van artificiële diagnoses. De rechterlijke macht kan effectiever werken door digitale juridische kennis te delen. De files kunnen eenvoudig worden opgelost. Kortom, problemen zijn makkelijk oplosbaar in de samenleving als je de kansen pakt.”

Welke kwetsbaarheden zijn er? “Vrijheden. Hoe Facebook en Google met onze gegevens omgaan. De uitkomst van *Cambridge Analytica* dat *Channel Four* naar buiten bracht, maakt duidelijk dat we onze data inruilen voor “gratis” Google Maps, “gratis” Facebook, “gratis” Gmail account. Met deze deal geven we aan enkelen toestemming om erg rijk te worden met onze data en het enige dat ik krijg is een “gratis” Gmail account. Dat begint bij iedereen op zijn netvlies te komen. Helaas weet de politiek niet wat ze er mee aan moet.”

Zou een eigen Europese zoekmachine handig zijn, waarbij mensen kunnen kiezen of ze willen betalen voor absolute privacy in de vorm van een abonnement? “De AVG is een veel betere vorm. De Britten hebben Google net al beboet met een half miljoen. Van zulke boetes ligt bij Google niemand wakker. Het gaat om het veranderen van de maatschappelijke *mindset*, waarbij mensen zich steeds meer bewust worden van waar ze allemaal ‘ja’ tegen hebben gezegd.”

Hoe valt dit te faciliteren? “Als deelnemer in de Raad van Advies van Alert Online organiseer ik mede grote publiekscampagnes om mensen bewust te maken. De parallel die ik trek is de opkomst van de auto. Er waren geen regels. Sommigen dachten: dan kan ik sneller een ziekenhuis bereiken. En anderen dachten: dan kan ik een bank beroven en snel weg komen. De samenleving ontdekte dat auto’s niet verdwenen en begon maatregelen te treffen. Op dit moment zijn we bezig om rondom de nieuwe technologie de verkeersregels en de borden te maken.”

Kunnen wij als Europa de kracht van China weerstaan? “Europa neemt het voortouw waar privacy en mensenrechten centraal staan. We laten zien dat de Europese waarden, zoals deze in het Europese Handvest zijn vastgelegd, is wat we willen. Dat is kracht maken vanuit zelfvertrouwen.”

Welke kant gaat Europa op? “Europa gaat zich niet nationalistisch definiëren maar op basis van waarden. Het interessante zie je in Nederland aan de hand van de vraag: ‘Wat is de Nederlander?’ Een orthodox-conservatieve moslim voelt zich prima thuis bij de *SGP*. Het heeft niets te maken met afkomst, maar met waardenstelsel. Er is veel meer kleurigheid dan dat sommige politici tot een simplistisch niveau proberen terug te brengen. Het is onze taak om constant de verbanden te maken rondom dat waardensysteem. Daarbij hebben we uiteindelijk iedereen nodig.”

De frustratie dat sommige landen wel wegekomen met begrotingsoverschrijdingen of mensenrechtenschending en andere landen niet, voedt de verontwaardiging

Hoe vertaal je dat in Europa? “Waardeconsensus is er volop. Het vormgeven van een Europees Handvest, wetgeving, het Hof voor de Rechten van de Mens kan alleen maar samen: om te voorkomen dat we een politiestaat of in armoedeval terecht komen. Democratie is als een tuin. Je moet planten en onkruid wieden. Dan pas bloeit de tuin en ontstaat er ruimte voor vrijheid, verbinding en solidariteit.”

Welke waarden staan onder druk? “We moeten er constant mee bezig zijn. Toen ik in 1999 in het Europese Parlement zat, besepte ik al dat het veel moeilijker is om lid te worden van de Unie dan om weer lid af te worden. Samenwerking vereist veiligheid. Kijk naar Polen en Hongarije: hoe snel dat gegaan is. Het uitgangspunt dat onze kinderen het beter zouden hebben dan wij, dat uitgangspunt bestaat niet meer. De terechte woede over economische ongelijkheid, dat pensioenen kleiner worden of de boosheid rond bonussen bij omvallende banken maken het veel moeilijker om open te staan voor anderen. De frustratie dat sommige landen wel wegekomen met begrotingsoverschrijdingen of mensenrechtenschending en andere landen niet, voedt de verontwaardiging.”

Wat moet Europa nu doen? “We moeten nadenken over de vraag hoe we elkaar bij de les houden. Hiervoor is het hanteren van een meetlat nodig waarlangs huidige lidstaten keer op keer gelegd worden, alsof ze weer moeten toetreden. Als niet aan de eisen wordt voldaan, dan volgen sancties. Als we in Europa ons huis niet op orde hebben dan is het moeilijk om wereldwijd dat voorbeeld te zijn.”

Is het leiderschap in Europa voorhanden? “Sommigen denken bij leiderschap aan Poetin met blote borst op het paard. De Messias die ons komt verlossen. Ik ben meer van Merckels *Wir schaffen das*. ‘Wat zijn de oorzaken’; ‘Hoe kunnen we daarin investeren’; ‘Wat zijn de randvoorwaarden’. Merckels *Wir schaffen das* was een prachtige uitspraak.

Hoe zou jij dan reageren? “De uitdaging is de dialoog aangaan met andersdenkenden. Gevaar is dat we steeds meer in de loopgraven komen en niet meer met elkaar kunnen praten. Denken in rechts en links is het grootste risico van nu. Dialoog betekent dat men elkaar kent en elkaar vertrouwt. Het dichtbevolkte Nederland weet met deze pressure cooker goed om te gaan. De Nederlandse manier van doen, die bot en direct kan overkomen, is de juiste methode, omdat je zaken benoemt. We zitten met zoveel verschillende mensen op een kluit dat we meteen moeten laten weten wat we ervan vinden.”

Hoe gaan we om met migratiestromen als gevolg van klimaatverandering? “Keihard investeren in herkomstlanden om te zorgen dat er geen reden meer is om weg te gaan. Nu nog faciliteert het Europese buitenlandse beleid autocratische landen als Egypte en Saoedi Arabië. Daar zijn we allemaal zelf bij. En een gebrek aan principes doet de rest. We hebben olie uit Saoedi-Arabië nodig en vinden het fijn als Egypte ‘pro-Israël’ is, waarmee ze niet pro-mensenrechten maar pro-bezetting bedoelen. Dan moeten we niet verbaasd opkijken als een exodus van mensen ontstaat.

Laten we met zijn allen tuinieren zodat Europa lichtend voorbeeld voor de wereld blijft

Lousewies van der Laan is sinds oktober 2015 lid van de board of directors van ICANN (the Internet Corporation for Assigned Names and Numbers). Zij was vijftien jaar actief in de politiek en was onder anderen lid van de Tweede Kamer en van het Europees Parlement. Zij werkt tegenwoordig als adviseur op het gebied van mensenrechten, rechtsstaat en Europese politiek.

Laten we de puissant rijke landen in het Midden-Oosten aanspreken dat hun islamitische broeders hulp nodig hebben in plaats van alleen Korans te sturen en moskeeën te bouwen. Europa moet principieel deze stem laten horen.”

Valt dan de relatie tussen klimaatverandering en migratie te ontkennen? “Klimaatverandering verergert de oorzaken van migratie. Klimaatproblemen kan je niet oplossen zonder technologie. Ik ben een tech-optimist en betrokken bij de ICANN (*Internet Corporation for Assigned Names and Numbers*), die beleid maakt door inzet van internet met een *multistakeholders* systeem. Dit werkt door volledig open iedereen te laten meepraten vanuit verschillende *stakeholder* groepen met ervaring en zo op basis van feiten samen tot beleidsoplossingen te komen. Dit zou ook kunnen werken voor de klimaattransitie.”

Is je geloof in technologie grenzeloos? “Ja, maar wel samen met de kracht van mensen. Iedereen hoort erbij betrokken te zijn. De vorm maakt niet veel uit. Iedere verandering in de samenleving op weg naar een betere wereld begint met een paar mensen die samen eraan beginnen. Als je denkt dat je niks kan veranderen, kun je wel thuis blijven. Mijn geloof in mensen geeft me energie en maakt me ook vooral D66’er.”

Dus niet vanuit een organisatie? “Niet perse. Een organisatie kun je oprichten, maar het gaat meer om *multistakeholders*. De overheid moet ondersteunen, maar hoeft niet altijd de leiding te hebben. Het leuke aan D66 is dat we altijd erg vooruitkijken. Als ik in het buitenland kom dan zijn we bekend om homohuwelijk, relaxte drugssituatie en euthanasie. En die drie grote thema’s komen allemaal van D66.”

Wat wil je meegeven? “Dat heel veel mensen uit de hele wereld kijken naar Europa hoe je de balans kunt vinden tussen vrijheid en welvaart, waarbij ondernemerschap centraal staat. *We have it all* en *we can have it all*. Realiseer wat je hebt en tegelijk hoe kostbaar en kwetsbaar dat is. Laten we met zijn allen tuinieren zodat Europa lichtend voorbeeld voor de wereld blijft.” ●

Auteurs Aan dit nummer werkten mee

Alberto Alemanno is hoogleraar en bekleedt de Jean Monnet Leerstoel aan de HEC in Parijs.

Allard Altena is toezichthouder bij de Autoriteit Financiële Markten.

Joris Backer is lid van de Eerste Kamer namens D66.

Daniël Boomsma is wetenschappelijk medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Veerle Brink is beleidsmedewerker van de Tweede Kamerfractie van D66.

Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66.

Han Entzinger is emeritus-hoogleraar migratie- en integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Ulrike Guérot is oprichter van het European Democracy Lab in Berlijn. Ze is nu hoogleraar Europese politiek en democratie aan de universiteit van Krems, Oostenrijk.

Hakima el Haite was minister voor milieu in Marokko en is voorzitter van de Liberal Internationals.

Frank Hindriks is als hoogleraar ethiek, sociale en politieke filosofie verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Udo Kock is wethouder financiën en economie in Amsterdam

Tonko van Leeuwen is projectcoördinator Democratische vernieuwing bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Luuk van Middelaar is in deeltijd Hoogleraar 'Grondslagen en praktijk van de Europese Unie en haar instellingen' aan de Universiteit Leiden, en columnist van NRC Handelsblad.

Diana Moukalled is een Libanese journalist en columnist van Asharq Al-awsat.

Piet van Mourik is algemeen directeur De Regisserende Gemeente.

Annemie Neyts-Uyttebroeck is minister van Staat van België en Ere-voorzitter van de Liberale Internationale.

Pieter De Stefano & Evelien Hoekstra zijn onderzoeker en publicist. Zij zijn werkzaam bij de Participatie Praktijk.

Paul Teule is docent politieke economie aan de Universiteit van Amsterdam.

Jan Zielonka is hoogleraar Europese politiek aan de universiteit van Oxford.

Jasper Zuure werkt als Senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB).

redactie

Joost Röselaers
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Duane van Diest
Laura van Dijk
Angélique van Drunen
Gosse Vuyk

redactieraad

Mark van Ostaijen
(voorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Sabine Verschoor
Ad van Vugt

aan dit nummer werkten mee

Alberto Alemanno
Allard Altena
Joris Backer
Daniël Boomsma
Veerle Brink
Coen Brummer
Han Entzinger
Ulrike Guérot
Hakima el Haite
Frank Hindriks
Evelien Hoekstra
Udo Kock
Lousewies van der Laan
Tonko van Leeuwen
Luuk van Middelaar
Diana Moukalled
Piet van Mourik
Annemie Neyts-Uyttebroeck
Pieter De Stefano
Paul Teule
Jan Zielonka
Jasper Zuure

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw
de ontwerpvlott

druk

Drukkerij van Deventer

N° 203

jaargang 39, nummer 4
december 2018

idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Hoge Nieuwstraat 26
2514 EL Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnementen

idee verschijnt 4x per jaar
Jaarabonnement €36,—
Studenten-abonnement €21,—
Tablet-abonnement €21,—
*Voor reguliere abonnees is het
tablet-abonnement gratis*

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

**Mr. Hans
van Mierlo
Stichting**

© 2018
ISSN 0927-2518

De schraalheid van boze woorden

Een van de meest verbazingwekkende eigenschappen van politici vind ik dat ze met regelmaat extreme of onhaalbare oplossingen voorstellen voor op zich behapbare problemen.

Herinvoering van het ziekenfonds is er zo een – het is mij volstrekt onduidelijk welk probleem dat oplost. Of het idee om de banken op te kopen om te voorkomen dat je ze ooit moet uitkopen.

Soms pretenderen extreme politieke voorstellen niet een (al dan niet bestaand) probleem op te lossen, maar zijn ze bedoeld om ‘de wereld beter te maken’. Het basisinkomen hoort thuis in deze categorie. Dit idee is vooral een uiting van elitaire decadentie. Het idee miskent dat betaald werk voor de meeste mensen de belangrijkste vorm van zelfontplooiing en van sociale erkenning is.

In Nederland zijn het vooral politici van linkse partijen die grossieren in onhaalbare (en vaak ook onbetaalbare) radicale ideeën, meestal kundig verkocht als ‘visionair’. Hoewel D66 een enkele keer ook achter een radicale modegril aanloopt (basisinkomen), laat de partij zich meestal van haar gematigde kant zien.

Het is geen verrassing dat van al die radicale linkse ideeën weinig terecht komt. Ze zijn namelijk niet bedoeld om uitgevoerd te worden, maar om een positie te marke-

ren tegenover al die suffe realisten die niet inzien dat de wereld gered moet worden. Maar de meeste Nederlanders zijn heel tevreden met hun leven zoals het is en realiseren zich dat als het paradijs op aarde al bestaat, Nederland de beste papieren heeft.

Radicale linkse ideeën zijn vooral symbool-politiek. Maar de meeste Nederlanders, nuchter als ze zijn, houden daar niet van.

Ik ben geboren in 1970 en sindsdien zijn 17 kabinetten aangetreden, de twee rompkabinetten Van Agt III en Balkenende III niet meegeteld. Het CDA (14 keer) en de VVD (13 keer) waren bijna altijd van de partij. De PVDA nam zes keer deel aan een kabinet, evenals het vrijwel altijd veel kleinere D66. De SP en GroenLinks zijn door de kiezers nog nooit in positie gebracht om regeringsdeelname af te kunnen dwingen. Hoe meer radicaal linkse ideeën een partij oppert, hoe kleiner de kans dat die partij van kiezers het vertrouwen krijgt om te regeren. Nederland geeft de voorkeur aan liberaal-conservatief realisme boven radicaal linkse dromerij.

Radicaal links drijft steeds verder weg naar de marges van de Nederlandse politiek. In plaats van zelfreflectie leidt dat vooral tot nog radicalere voorstellen die met nog meer volume gebracht worden. In Amsterdam eiste het radicaalste deel van radicaal links recent dat de gemeente een failliet ziekenhuis zou kopen. Het idee sloeg dood als bier in een vet glas. Wat overbleef was de schraalheid van boze woorden.

Udo Kock

wethouder Financiën en Economie
in Amsterdam